

**KLÁRA PINEROVÁ
MICHAL LOUČ
KRISTÝNA BUŠKOVÁ**

VĚZENÍ JAKO ZRCADLO SPOLEČNOSTI

**NEROVNÝ SOBOJ
VĚDY, POLITIKY A HUMANITY
1965-1992**

Vězení jako zrcadlo společnosti

Nerovný soubor vědy, politiky a humanity
1965-1992

Klára Pinerová
Michal Louč
Kristýna Bušková

Recenzovali: PhDr. Ondřej Hladík
PhDr. Prokop Tomek, Ph.D.

Tato kniha je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci juniorského grantu GA ČR reg. č. 17-26073Y, „Proměny vězeňství v českých zemích v letech 1965-1992. Systémové a individuální adaptace“.

Vydaly
Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1

Ústav pro studium totalitních režimů
Siwiewcova 2, 130 00 Praha 3

Praha 2021

Redakce Marie Bernardová
Jmenný rejstřík Václav Žák
Překlad resumé Hynek Zlatník
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2021
© Ústav pro studium totalitních režimů, 2021

ISBN 978-80-246-4926-9 (Karolinum)
ISBN 978-80-88292-91-3 (Ústav pro studium totalitních režimů)
ISBN 978-80-246-4927-6 (pdf, Karolinum)
ISBN 978-80-88292-93-7 (pdf, Ústav pro studium totalitních režimů)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Poděkování	9
Úvod	11
Prameny a literatura	28
Orální historie	37
Terminologická poznámka	39
<hr/>	
1. Milníky ve vězeňství po druhé světové válce	41
Retribuce a nenávist ke všemu německému	41
Sebesovětzice československého vězeňství	44
Vyrovňávání se s minulostí	54
Turbulentní roky 1968 a 1969	58
Modernizace versus represe	63
Chaos v demokratizaci	71
<hr/>	
2. Tendence ve vězeňství	86
Práce a kolektiv jako základ pro převýchovu vězně a výchovu socialistického dozorce	86
Proměny účelu trestu a přístupu k politickým vězňům	90
Převýchova kriminálního vězně	108
Ideální příslušník SNV	152
Profesionalizace a modernizace vězeňství	179
Expertizace a penologický výzkum	180
Profesionalizace vězeňského personálu	187
Dopady expertizace v praxi	198
Vězeň jako lidská bytost	200
„Socialistický humanismus“	202
Koncept lidských práv	210
Pokusy o změnu paradigmatu	221
Mezi represí a humanizací	229
<hr/>	
3. Vězeňská Každodennost	233
Vazební intermezzo	236
Pět bolestí z uvěznění	244
Ztráta svobody	245

Ztráta autonomie	256
Materiální nedostatek	265
Citové strádání	268
Nedostatek bezpečí	270
Mechanismy moci	273
Pilíře moci	275
Vězeňská hierarchie	299
Političtí vězni	307
Mechanismy adaptace	316
Formy úniku	318
Formy odporu	323
Stínová ekonomika	343
Komunikace	351
Zábava a umění	359
Sebepoškozování	366
Propuštění	370
Mikrokosmos světa za mřížemi	372
<hr/>	
4. Zaměstnanci jako nositelé odlišného smyslu své práce	378
Psychologický pohled na fungování narativů	385
Zaměstnanci zastávající hodnoty politicko-ideologického společenského narativu	390
Přetrvávající víra v tři pilíře „převýchovy“	392
Vězni jako objekty, nikoliv lidské bytosti	396
Kritika psychologů a psychologických přístupů k odsouzeným	400
Spravedlnost podle hodnot politicko-ideologického narativu	403
Kritika současných poměrů	404
Poslušní systému, v nitru však humanisté	405
Objekty nápravy vs. lidské bytosti	408
Retribuce a hierarchie vs. reedukace a hledání příčin	409
Střet se zastánci politicko-ideologického narativu	410
Prokazování loajality systému	414
Doba her a zranění	416
Současný pohled na vězeňství	418
Humanisticky orientovaní zaměstnanci: Systémoví odpadlíci	419
Bez záštity technokratického narativu	420
Neoficiální činnost	422
Tři společenské narativy – tři přístupy k odsouzeným – tři životní adaptace	424
<hr/>	
Závěr	431
<hr/>	
Summary	437
Seznam NVÚ v roce 1981	440

Tabulky	442
Seznam zkratk	449
Archivy a literatura	452
Zdroje obrazového doprovodu	470
Jmenný rejstřík	473

PODĚKOVÁNÍ

Rádi bychom poděkovali všem, kteří nám v průběhu projektu a psaní knihy nejen pomáhali a podporovali nás, ale také kladli důležité otázky, jež nás vedly k hlubšímu zamyšlení nad tématem vězeňství v období tzv. normalizace a následné demokratizace v devadesátých letech. Velký dík patří našim kolegům a přátelům, s nimiž jsme problematiku československého vězeňství mnohokrát diskutovali. Jmenovitě musíme poděkovat pracovníkům z Kabinetu dokumentace a vzdělávání Vězeňské služby ČR, a to Aleši Kýrovi, Aleně Kafkové a Ondřeji Hladíkovi, kteří se tomuto tématu již dlouhodobě věnují a s nimiž jsme měli možnost nejen vyjasňovat naše výzkumné otázky, ale navíc nám poskytli množství dobových materiálů. Velký dík patří též Tomáši Bursíkovi a Prokopu Tomkovi, kteří nám poskytli archivní materiály z doby, kdy se tématem intenzivně zabývali.

Náš výzkum by nebyl možný bez možnosti zkoumat doposud nezpracované fondy Ministerstva spravedlnosti a Správy Sboru nápravné výchovy. Z tohoto důvodu bychom rádi poděkovali archivářkám Aleně Šimánkové, Karolíně Šimůnkové a Miroslavě Buriánkové. Dále děkujeme nespočtu pracovníků z Archivu bezpečnostních složek, kteří nám vždy vyhledali a připravili požadované dokumenty. Množství dobových časopisů, především Bulletinů SNV ČSR a Zpravodaje SNV se nacházelo v knihovně Akademie Vězeňské služby ČR. Za jejich poskytnutí děkujeme knihovnicím Ivaně Baliharové a Janě Kozákové, rovněž vedení Generálního ředitelství Vězeňské služby ČR a Akademii Vězeňské služby ČR mnohokrát děkujeme za možnost využít obrazové dokumentace do této knihy. Nechceme opomenout také Lubomíra Bajcuru z Akademie Vězeňské služby ČR, jenž s námi konzultoval projekt v jeho počátcích.

V rámci výzkumu jsme uskutečnili množství rozhovorů s pamětníky jak z řad tehdejších vězeňských pracovníků, tak politických a kriminálních vězňů. Za jejich čas a ochotu podělit se o zážitky a zkušenosti jim patří velký dík. Jmenovitě děkujeme Aleši Březinovi, Jaroslavě Divišové, Milanu Hulíkovi, Zdeňku Kovaříkovi, Danielu Langhansovi, Aleně Marešové, Kamile Meclové, Jiřímu Mezníkovi, Václavu Mikotovi, Petru Pospíchalovi, Františku Stárkovi, Anně Šabatové a Petru Uhlovi. Děkujeme i všem narátorům, kteří si přáli zůstat v anonymitě. Tyto rozhovory bychom nemohli realizovat bez pomoci nespočtu osob, které nám zprostředkovaly kontakty. Jmenovitě děkujeme

řediteli věznic Kuřim Petru Juříčkovi, řediteli Janu Hladíkovi a Radce Šmucrové z vazební věznic Liberec, Gabriele Kabátové z neziskové organizace Prison Fellowship, Petrovi Zelenkovi z Probační a mediační služby Rakovník, bývalé politické vězeňkyni Anně Šabatové, historičce Ireně Cejповé a pracovníkům spolku Rubikon Centrum Karlovy Vary.

Během trvání projektu jsme měli možnost téma diskutovat s kolegy z Ústavu pro studium totalitních režimů, doktorandy z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a s historiky, sociology a odborníky z dalších oborů. Především bychom chtěli poděkovat Františku Bártíkovi, Muriel Blaive, Tomáši Bursíkovi, Barboře Čihákové, Lukáši Dirgovi, Jiřímu Hlaváčkovi, Konradu Jarauschovi, Romanu Johnovi, Padraicu Kenneymu, Anně Müller, Michalovi Pullmanovi a Prokopu Tomkovi.

Jsme velmi vděční také svým partnerům a partnerkám Milanu Bednářovi, Petře Loučové a Radanu Haluzíkovi za jejich podporu v průběhu celého projektu. Všichni nás nejen podporovali, ale také s námi diskutovali první závěry a rozvíjeli naše teze.

Tato kniha by také nikdy nemohla být napsána bez finanční pomoci GA ČR a podpory Ústavu pro studium totalitních režimů.

ÚVOD

Vězení je instituce, která je posledním článkem orgánů trestního řízení. Jejím základním úkolem je chránit společnost před deviantními, a tím i nebezpečnými jedinci. Je však také nástrojem disciplinace jedinců, kteří se za vězeňskými zdmi nacházejí, a představuje prostředí poskytující pozoruhodný vhled do řady sociálních fenoménů. Existuje totiž jen málo míst, kde lze jasně sledovat vztah mezi nátlakem a institucí, vztah, v němž jsou živě manifestovány následky moci a bezmoci a v němž se skupiny rozdílných hodnot a zájmů nacházejí v takové blízkosti. Není tudíž žádným překvapením, že studium této instituce nabízí rozličná témata, kterými se zabýval bezpočet vědců z různých vědeckých disciplín. Zkoumali například proces přeměny svobodného člověka ve vězně a jeho adaptaci na represivní prostředí¹, vězeňskou společnost, její dynamiku a boj o dominanci² nebo vězeňství a trestání jako proměnu sociálních a teoretických mechanismů ve společnosti³. Vězeňstvím se zabývali a zabývají historici, psychologové, sociologové, filozofové, geografové či literární vědci, kteří přinesli množství poznatků, jež nás nutí přemýšlet nejen nad vznikem této instituce, ale také nad jejím účelem, fungováním či důsledky její existence pro společnost nebo samotné potrestané.

Historií československého vězeňství ve druhé polovině 20. století se doposud věnovali převážně historikové, kteří ponejvíce poukazovali na jeho represivní charakter. Vzniklo množství inspirativních knih a studií (blíže v části týkající se literatury), které vývoj československého vězeňského systému rozdělují často do dvou období. Na padesátá léta, kdy represe ve vězení i ve společnosti dosáhla svého pomyslného vrcholu a političtí vězni a vězeňkyně v pracovních táborech a věznicích okusili násilí nejružnějšího charakteru; a na léta období tzv. normalizace, kdy se šikana a represe do

-
- 1 GOFFMAN, Erving: *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Penguin Books, Harmondsworth 1968.
 - 2 SYKES, Gresham M.: *The Society of Captives. A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton University Press, Princeton 1958; CLEMMER, Donald: *The Prison Community*. Rinehart, New York 1958; CRESSEY, Donald R. – KRASSOWSKI, Witold: Inmate Organization and Anomie in American Prisons and Soviet Labor Camps. *Social Problems*, 1957, roč. 5, č. 3, s. 217–230; IRWIN, John – CRESSEY, Donald R.: Thieves, Convicts and the Inmate Culture. *Social Problems*, 1962, roč. 10, č. 2, s. 145–155.
 - 3 FOUCAULT, Michel: *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*. Dauphin, Praha 2000.

vězení opět navrátily. Naopak šedesátá léta jsou ve výzkumu spíše opomíjena a považována za určitý předěl, neboť období demokratizace společnosti bylo chápáno jako odchylka, která jako by neměla nic společného s celým čtyřicetiletým obdobím vlády komunistické strany v Československu. Zatímco knihy zabývající se padesátými lety jsou nesený v podobném narativu, v němž je vývoj vězeňství v Československu považován za výrazný odklon od humanismu z prvorepublikového období, knihy a studie zkoumající období tzv. normalizace se ve svých perspektivách rozcházejí. První část publikací poukazuje na represí a šikanu vězňů a zvýrazňuje neustálou kontrolu nad odsouzenými. Druhá část se naopak zaměřuje na provedené dílčí reformy, příchod psychologů a pedagogů do vězení nebo využívání nových výzkumných metod, které naopak československé vězeňství obohatilo. Především činnost Výzkumného ústavu penologického a role jejího zakladatele Jiřího Čepeláka je výrazně vyzdvihována. Tyto dva narativy, reprezentující perspektivy dvou skupin pamětníků (bývalí političtí vězni a bývalí nebo současní pracovníci ve vězeňství), stojí v opozici a zdá se, jako by vyprávěly dva odlišné příběhy o československém vězeňství. Přesto se jedná o dvě strany jedné mince, a tak je otázkou: Lze vyprávět příběh, který by oba narativy spojoval? Jak můžeme na československé vězeňství v období tzv. normalizace skutečně pohlížet? Jakou roli vězeňství ve společnosti v tomto období sehrálo?

Předkládaná kniha je dílem tří autorů, kteří se seznámili několik let před jejím vznikem ve Spolku Politických vězňů. Všechny tři pojí zájem o politické vězně, život ve vězení a vězeňství obecně, nicméně každý vystudoval jinou specializaci. Klára Pinerová je historičkou, Kristýna Bušková psycholožkou a Michal Louč sociálním antropologem a orálním historikem. V minulosti jsme se věnovali spíše osudům politických vězňů vězněných v padesátých letech a jejich potomkům, nicméně jsme neustále zjišťovali, že nelze uzavřít výzkum o československém vězeňství prezidentskou amnestií v roce 1960, jak se často děje. Uvědomovali jsme si, že zkušenost politických vězňů z období počátečního období diktatury komunistické strany je na jednu stranu odlišná od zkušenosti vězňů z období tzv. normalizace, na druhou stranu si obě skupiny odnesly z těchto míst těžké šrámy v podobě traumat a depresí a vězeňská zkušenost je ovlivnila na celý život. Z tohoto důvodu jsme se rozhodli vězeňství v českých zemích blíže prozkoumat i v následujícím období. Naše rozdílné odborné zkušenosti nebyly na škodu, právě naopak. Interdisciplinární přístup nás vedl ke kladení odlišných otázek, k propojování různých rovin a k různorodým závěrům, k nimž by nás jen znalosti z našich jednotlivých specializací stěží přivedly. Zároveň nás čekalo množství ústupků v rámci metodologie a terminologie, která je v každém oboru jinak používána. Předkládaná kniha nepodává celistvý obraz vývoje vězeňství v českých zemích, na to by rozsah této publikace zdaleka nepostačoval. Mnohá témata jsou v ní buď naznačená, nebo v ní nejsou vůbec analyzována. Naším cílem

bylo především poukázat na kontinuity a diskontinuity českého vězeňství a analyzovat, jak se hlavní tendence prosazované na nejvyšších úrovních vězeňské administrativy projevovaly v samotných věznicích. Zajímalo nás také, jak se kriminální a političtí vězni či vězeňský personál adaptovali na nové prostředí a zároveň jak byla zkušenost různých aktérů ve vězeňství vytvářena. Na rozdíl od předcházejících výzkumů se nezaměřujeme pouze na zkušenost politických vězňů, ale díky rozhovorům vedeným metodou orální historie také na kriminální vězně a na vězeňské pracovníky (dozorce, psychology, pedagogy a lékaře). To nám pomohlo pohlížet na vězeňství komplexně a popsat nejen všudypřítomnou represi, ale také analyzovat reformy, které jsou s obdobím šedesátých let a s následujícím desetiletím neodlučně spjaty.

Již na počátku výzkumu bylo zřejmé, že časově ho nelze situovat mezi tradiční milníky československých dějin. Sice by na jedné straně mohlo být logické, kdybychom naše vyprávění a následnou analýzu zahájili rokem 1968, tedy obdobím, kdy se československá společnost probudila a kdy začal čas horečnaté aktivity nasměrované k demokratizaci, a ukončili ho rokem 1989. V počátečních fázích bádání jsme ovšem zjistili, že mnohé změny byly učiněny ještě před těmito mezníky. Nakonec jsme zvolili časové ohraničení roky 1965 a 1992, což nám zároveň umožnilo zkoumat vězeňství v období tzv. normalizace na zlomech, a lépe tak pochopit jeho vývoj.

Zvolené roky patřily mezi důležité legislativní milníky, které završily dlouhodobé procesy, které jim předcházely. Jak blíže ukážeme, na konci padesátých let v československém vězeňství nastal odklon od třídního pojetí trestu. Tyto postupné změny byly završeny zákonem č. 59/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody. V druhé polovině šedesátých let bylo vězeňství vedeno ve smyslu sebereflexe, profesionalizace a humanizace, přičemž tyto pozitivní změny byly přerušeny vpádem vojsk Varšavské smlouvy. Po roce 1989 došlo k dalším změnám, které byly završeny zákonem č. 555/1992 Sb., o Vězeňské službě a justiční strážní České republiky, který zásadním způsobem reformoval organizaci, řízení a výkon českého vězeňství. Zároveň byla ve stejném roce zpracována nová koncepce vězeňství, která tento rezort nasměrovala novým směrem na základě humánních tradic. Oběma legislativním krokům, které jsou zde prezentovány jako zásadní počiny, ovšem předcházely dlouhé roky vyjednávání na pozadí společenských a politických změn, a proto jsme se zvláště v historickém výkladu nemohli vyhnout výzkumu a analýze určitých témat již od padesátých let. Ukázalo se, že tendence v československém vězeňství nelze dostatečně analyzovat bez znalosti změn provedených během padesátých let.

V historiografii vězeňství můžeme najít kromě pozitivistického a v českém případě nejužívanějšího přístupu dvě metodologická pojetí, která ji pomáhají uchopit a analyzovat. Vždy záleží na úhlu pohledu, který daný historik zvolí. Pokud se zaměří na každodennost a vězeňskou subkulturu,

je často inspirován prací kanadského sociologa Ervinga Goffmana, který na vězeňství pohlížel jako na totální instituci. Tento sociologický termín označuje formy institucí, v nichž jsou všechny stránky života sociálního aktéra podřízeny a řízeny pravidly platnými v těchto institucích. Jedinci tu jsou po dlouhou dobu izolováni, jejich individualita je potlačena a jejich životy jsou řízeny vedením těchto organizací. Totální instituce, jak je ve své práci pojímal E. Goffman, existovaly v sociálním vakuu, bez sociálního konfliktu a bez vztahu k aktuální ideologii nebo dogmatu. Podobné závěry ostatně v padesátých letech učinili také dva nejvýznamnější američtí sociologové Donald Clemmer⁴ a Gresham M. Sykes⁵, kteří jsou dodnes hojně citováni. Oba jsou zakladatelé deprivacího modelu, který předpokládá, že vězeňská společnost se vyvíjí v závislosti na deprivacích po příchodu do vězení.

Jiným přístupem je pojímat instituci vězeňství jako součást společenského uspořádání. Instituci, na níž lze sledovat proměny společenských diskurzů, což ostatně velmi dobře demonstroval Michel Foucault v knize *Dohlížet a trestat*⁶ nebo John Pratt, který se zaměřil na proměnu trestů v souvislosti s proměnou diskurzu civilizovanosti.⁷ V případě využití tohoto metodologického přístupu historici, sociologové či antropologové přicházejí se zcela jinými závěry. Vězeňství vidí jako závislé na společenském kontextu a přístup k odsouzeným je v něm utvářen vládnoucími diskurzemi. Zatímco přístup ovlivněný studiemi E. Goffmana umožňuje pochopit to, jak vězeňská společnost funguje, jaká pravidla v ní vládou a jak se sociální aktéři adaptují na prostředí, přístup prosazovaný filozofem a historikem M. Foucaulem ukazuje sociální změnu.

Z výše napsaného si lze učinit závěr, že instituci vězení lze analyzovat a zkoumat ze dvou perspektiv: jako instituci mající vlastní roli ve společnosti a jako instituci s vlastním světem a společností, která je tvořena specifickými podmínkami vycházejícími ze samotné podstaty jejího účelu. V našem výzkumu jsme se rozhodli oba přístupy propojit. Chceme ukázat nejen na to, jak společenský a politický kontext zasahoval do plánů a samotné činnosti vězení jakožto systému, ale také jak se tyto proměny projevovaly na vnitřním životě ve vězení, v přístupu k odsouzeným, jak se proměňovaly adaptační strategie nejen vězňů, ale také vězeňského personálu. Vězeňství a společnost se v příběhu, který budeme vyprávět, jeví jako dvě propletené entity. Změny ve společnosti jako by se odrážely ve vězení, v přístupu k odsouzeným a v pochopení role vězení jako takové. Často by se v tomto případě dalo s nadsázkou

4 CLEMMER, D.: *The Prison Community*.

5 SYKES, G. M.: *The Society of Captives*.

6 FOUCAULT, M.: *Dohlížet a trestat*.

7 PRATT, John: *Punishment and Civilisation. Penal Tolerance and Intolerance in Modern Society*. SAGE Publications, London 2002.

užít výroku jednoho z našich narátorů: „Člověk pozná domácnost podle toalety a společnost podle vězení.“ V našem výzkumu tedy vycházíme z přesvědčení, že vězení není institucí, která by se vyvíjela mimo politický, ekonomický nebo společenský kontext. Podle našeho názoru je úloha vězení konstruována a utvářena dominantními společenskými narativy, které mimo jiné ovlivňují přístup vězeňského personálu k odsouzeným. Je to instituce, která je unikátním sociálním a morálním prostředím, jehož praktiky reflektují širší sociální vzory.

K pochopení společenských změn a jejich přenosu do fungování vězeňství jsme se rozhodli využít narativního přístupu, který je pevně zakotven ve všech disciplínách našeho zaměření. V knize využíváme především koncepty společenského (též master narativ) a individuálního narativu. Pomocí narativní analýzy zkoumáme, jak společenské narativy (politicko-ideologický, technokratický a humanistický) ovlivňovaly vězeňství v českých zemích, účel trestu a přístup k odsouzeným, a jak byly přijímány či odmítány jednotlivými aktéry a včleňovány do jejich individuálních narativů. Na úvod je potřeba zmínit, že narativy nepovažujeme pouze za způsob vyjádření či popis dané situace. Vycházíme ze skutečnosti, že člověk přemýšlí, vnímá, představuje si a dělá morální rozhodnutí pod vlivem narativních struktur.⁸ Díky tomu, že o něčem vyprávíme, dáváme současnosti, minulosti i budoucnosti určitý smysl, který v jiných narativních strukturách může být zcela odlišný.⁹ Využívání daných společenských narativů v určité době nám umožňuje pochopit, proč docházelo v určitém období k různým změnám.

Narativ je velmi často označován jako mluvený nebo psaný záznam spolu souvisejících událostí.¹⁰ Je to interpretační nástroj, kterým lidé dávají jednotlivým událostem smysl a koherentnost.¹¹ Narativ lze však vidět v daleko komplikovanější podobě, a to zaprvé jako prezentaci skutečných událostí ve světě jako příběh, který jim dává koherentnost, nebo zadruhé jako vysvětlení či interpretaci jednotlivých událostí ve spojitosti s určitou teorií, ideologií nebo úhlem pohledu. Existují tak různé narativy kapitalismu nebo marxismu. Tato poslední definice je našemu pojetí nejbližší.

8 SARBIN, Theodore R.: The Narrative as a Root metaphor for Psychology. In: SARBIN, Theodore R. (ed.): *Narrative Psychology. The Storied Nature of Human Conduct*. Praeger Publishers, New York 1986, s. 3–21, konkrétně s. 8.

9 Narativní způsob myšlení je pro lidi primární, díky němu dávají smysl světu, ve kterém žijí (jeho mezilidské, společenské, politické a kulturní realitě), a tím ho narativně konstruují. BRUNER, Jerome Seymour: *Acts of Meaning. Four Lectures on Mind and Culture*. Harvard University Press, Cambridge, Mass 1990.

10 Narrative. *Oxford Dictionary of English*. Oxford University Press, New York 2010.

11 SHWEDER, Richard A. – GOODNOW, Jacqueline J. – HATANO, Giyoo – LeVINE, Robert A. – MARKUS, Hazel R. – MILLER, Peggy J.: The Cultural Psychology of Development. One Mind, Many Mentalities. In: DAMON, William – LERNER, Richard M. (eds.): *Handbook of Child Psychology*. John Wiley & Sons, Hoboken – New Jersey 2006, s. 716–792.

Narativ můžeme nalézt na mnoha úrovních lidského počínání. Pro potřeby našeho výzkumu rozlišujeme dvě hlavní narativní úrovně – společenskou (master narativ) a osobní (individuální narativ). Společenské narativy jsou reprodukovány skrz jednotlivé společenské diskurzy a kulturní produkci. Námi používaný termín společenský narativ je ovlivněn významem termínu master narativ (taktéž v anglickojazyčné literatuře označovaný jako meta narrative, grand narrative), který je používán v současnosti v různých disciplínách od literární teorie po humanitní a sociální vědy, přičemž jeho definice se může odlišovat. V našem podání akcentujeme především jeho společenskou funkci a vliv na utváření pohledu jedinců i celé společnosti na historické události.

V historických vědách, především v historiografii, pojem master narativ zdomácněl v osmdesátých letech a o deset let později začal být používán v německé historické vědě. V českém prostředí je tento pojem používán pouze zřídka.¹² Obecně se jedná o všezahrnující narace, které vysvětlují a zároveň legitimují podobu i složky určité kultury. Kořeny tohoto termínu lze nalézt v postmoderní debatě o narativech a první impuls k jeho formulování lze najít v knize od Haydena Whita¹³, ačkoliv zde ještě tento termín není použit. White ve své knize *Metahistorie* poukázal na to, že historiografii lze spíše považovat za literární žánr a že historik je závislý na jazyku a rétorických tropech.¹⁴ Další zdroj konceptu historického master narativu se nachází ve srovnávacích studiích francouzského sociálního antropologa Clauda Lévi-Strausse¹⁵, který ve svých výzkumech kolonialismu ve Střední a Latinské Americe poukázal na to, že hlasy podrobeného původního obyvatelstva nebo dovezených Afroameričanů v psaných pramenech chybí. Zatímco psané

12 V českém prostředí pojem master narrative využívá především Pavel Kolář, viz: KOLÁŘ, Pavel: Metanarace národních dějin v českém dějepisectví druhé poloviny 20. století. Kontexty vzniku – kontinuita – proměny. In: WESSEL, Martin Schulze a kol.: *In: České soudobé dějiny v diskusí. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2011, s. 89–123*; TÝŽ: *Rewriting National History in Post-War Central Europe. Marxist Syntheses of Austrian and Czechoslovak History as New National Master Narratives*. In: BERGER, Stefan – LORENZ, Chris (eds.): *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Palgrave Macmillan – Basingstoke, Hampshire – New York 2010, s. 319–340; TÝŽ: *Vertreibung zwischen nationaler Meistererzählung und Deutungsp pluralität. Der tschechische Vertreibungsdiskurs im Licht geschichtswissenschaftlicher Streitschriften. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2005, roč. 53, č. 10, s. 925–940; SNIEGOŇ, Tomáš. *Historie ve znovuzrozené volné soutěži. Česká a slovenská postkomunistická transformace a její dominantní historické příběhy. Dějiny – Teorie – Kritika*, 2009, roč. 6, č. 2, s. 201–231. Ve slovenském kontextu například HUDEK, Adam: *The Attempt to Construct a Marxist Master Narrative in the Period 1948–1955. Historický časopis*, 2008, roč. 56, Supplement , s. 111–131; TÝŽ: *Najpolitickéjšia veda. Forum Historiae*, 2010, roč. 4, č. 1, s. 1–8; TÝŽ: *Najpolitickéjšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968. Historický ústav SAV, Bratislava 2010*.

13 WHITE, Hayden: *Metahistorie. Historická imaginace v Evropě devatenáctého století*. Host, Brno 2011.

14 Srov. ANKERSMIT, Frank – DOMAŇSKA, Ewa – KELLNER, Hans: *Re-Figuring Hayden White*. University Press, Stanford 2009.

15 LÉVI-STRAUSS, Claude: *Smutné trophy*. Rybka, Praha 2011.

dokumenty zahrnovaly především perspektivu ovládajících, ústní tradice přinášely úplně jiný pohled na dějiny. Na základě tohoto poznání Lévi-Strauss rozlišoval narativ koloniálních pánů (master narrative) a příběhy jejich otroků (slave narrative).¹⁶ Tento pohled byl později přijatý v genderových studiích, a stal se tak nástrojem kritiky dominantních evropocentrických, respektive maskulinních historických obrazů.¹⁷

Pojem master narativ byl následně rozšířen skrz produkci francouzských dekonstruktivistů. Jedním z jejich hlavních představitelů byl Michel Foucault, který se zaměřoval na master narativy z makrohistorického pohledu. V jeho knihách sledoval sílu a jejich koherentnost stejně jako jejich změnu v průběhu času.¹⁸ Za hlavního představitele termínu master narativ je však považován filozof Jean-François Lyotard, který „*termín (meta récit) využil při kritice osvícenské vize v čele s hegelovskou filozofií dějin a historickým materialismem a poukázal na „totalitní“ stránky projektu moderny.*“¹⁹ Lyotard argumentuje, že takové autoritářské univerzalistické narativy se již v postmodernismu nevyskytují. Podle jeho slov se postmodernismus vyznačuje nedůvěrou v master narativy, protože ztrácejí svoji schopnost dávat smysl. Tyto „velké narativy“ jsou tak nahrazovány „malými narativy“ (*petits récits*), které jsou lokální a nenárokují si právo na univerzální status.²⁰ Kritikové ovšem oponují, že existence lokálních narativů může být vnímána jako další master narativ a někteří ji vidí jako evropocentrickou.²¹

16 JARAUSCH, Konrad H. – SABROW, Martin (eds.): *Die Historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2002, s. 14; srov. KLEIN, Kerwin Lee: In Search of Narrative Mastery. Postmodernism and the People Without History. *History and Theory*, 1995, roč. 34, č. 4, s. 275–298, konkrétně s. 277–279.

17 KOLÁŘ, Pavel: Mezi hegemonií a pluralitou. Metanarace německých dějin po roce 1945. *Soudobé dějiny*, 2003, roč. 10, č. 3, s. 334–341, konkrétně s. 335; JARAUSCH, K. H. – SABROW, M. (eds.): *Die Historische Meistererzählung*, s. 15.

18 FOUCAULT, M.: *Dohlžet a trestat*; TÝŽ: *Dějiny šílenství v době osvícenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1994; TÝŽ: *Dějiny sexuality. I, Vůle k vědění*. Herrmann & synové, Praha 1999; TÝŽ: *Dějiny sexuality. II, Užívání slasti*. Herrmann & synové, Praha 2003; TÝŽ: *Dějiny sexuality. III, Péče o sebe*. Herrmann & synové, Praha 2003; TÝŽ: *Archeologie vědění*. Herrmann & synové, Praha 2016.

19 KOLÁŘ, P.: Mezi hegemonií a pluralitou, s. 335.

20 LYOTARD, Jean-François: *O postmodernismu. Postmoderno vysvětlované dětem. Postmoderní situace*. Filosofický ústav AV ČR, Praha 1993; KLEIN, K. L.: In Search of Narrative Mastery, s. 279–285; BROWNING, Gary K.: *Lyotard and the End of Grand Narratives*. University of Wales Press, Cardiff 2000.

21 Ve snaze lépe definovat rozdíl mezi termíny master narrative, grand narrative a meta narrative přišel Allan Megill s kategorizací, v níž rozlišuje: mikro narativy jednotlivých událostí, master narativy, které mají za úkol vysvětlit širší segment historie, grand narativ, který tvrdí, že nabízí autoritativní popis historie, a meta narative, který čerpá z některých kosmologií, jako například křesťanství. MEGILL, Allan: „Grand Narrative“ and the Discipline of History. In: ANKERSMIT, Frank – KELLNER, Hans (eds.): *A New Philosophy of History*. University of Chicago Press, Chicago 1995, s. 151–173, konkrétně s. 152–153. V naší knize se této kategorizace neдрžíme a tyto termíny master/grand/meta narativy chápeme jako synonymum.

V historických vědách je pojem master narativ používán především v historiografii, v níž se autoři snaží popsat hlavní příběh dějin. V našem případě ovšem tento termín obohacujeme o pohled psychologů, kteří pomocí master narativu vysvětlují chování lidských individuí, protože ho vnímají jako prostředek, který strukturuje vidění našeho světa, aby byl pro nás srozumitelný a smysluplný. V tomto pojetí master narativ člověku umožňuje naplnění základní lidské potřeby někam patřit. Psycholog Phillip Hamack ji nazývá potřebou „kolektivní solidarity“ neboli snahou přemýšlet a vnímat věci podobně jako ostatní v jeho době a místě.²² Master narativy jsou tedy nositelem smyslu; jejich odraz v produktech dané kultury a jejich přebírání jednotlivci do svých individuálních narativů jim pak dává kontinuitu. Tímto způsobem také jednotlivé master narativy pronikají do „malých narativů“ každodennosti a formují identitu svých nositelů.

Vzhledem k tomu, že kombinujeme historický a psychologický přístup, rozhodli jsme se nahradit pojem master narativ termínem společenský narativ, který podle nás lépe vystihuje jeho použití v knize. Konkrétně pojem společenský narativ chápeme jako implicitně myšlený systém obecných vypravovaných pravidel a kompozičních principů, která se odrážejí v jednotlivých textech, i když většinou zůstávají nevyjádřeny. Jsou ideologicky a kulturně nosné a dávají legitimitu institucím nebo společnostem.²³ Tato obecně vypracovaná pravidla jsou sdílena kolektivně skupinou lidí, kterých se narativ týká, jako například národ, komunita nebo rodina.²⁴ Zásadní pro přijetí společenského narativu skupinou je, aby se její členové s tímto centrálním příběhem identifikovali a vnímali ho jako více méně povinný a důležitý pro svou existenci. Díky tomu tak mají potřebu ho zaintegrovat do svého individuálního narativu.

Každý ze společenských narativů přitom v sobě nese určitý hodnotový systém.²⁵ Obsahuje emoční náboj, přesvědčení založená na konkrétních myšlenkách a nese v sobě motivaci k určitému chování a postojům. Konkrétní myšlenky a přesvědčení obsažené v narativech vedou ke konkrétním emocím, což následně vede k motivaci konat (například vychovatel, který přijal politicko-ideologický společenský narativ založený na disciplíně, bude k vězňům přistupovat autoritativně a represivně. Na základě hodnotového rámce obsaženém v přijatém narativu bude takové zacházení s vězňem ob-

22 HAMMACK, Phillip L.: Narrative as a Root Metaphor for Political Psychology. *Political Psychology*, 2012, roč. 33, č. 1, s. 75–103, konkrétně s. 84.

23 KOLÁŘ, P.: Metanarace národních dějin v českém dějepisectví druhé poloviny 20. století, s. 89–123, konkrétně s. 91; SNEGON, T.: Historie ve znovuzrozené volné soutěži, s. 208.

24 HAMMACK, Ph. L.: *Narrative and the Politics of Identity. The Cultural Psychology of Israeli and Palestinian Youth*. Oxford University Press, New York 2011.

25 HAMMACK, Ph. L.: Narrative and the Cultural Psychology of Identity. *Personality and Social Psychology Review*, 2008, roč. 12, č. 3, s. 222–247, konkrétně s. 231.

hajovat a zároveň i ospravedlňovat svoje represivní jednání). Tyto motivace jsou často manifestovány jako konkrétní hodnotově zabarvené cíle obsažené v jednotlivých společenských narativech. Společenské narativy tedy v sobě implicitně nesou i určitá morální ukotvení, která vycházejí nejen z myšlenek a přesvědčení v nich obsažených, ale také z jejich emočního zabarvení.²⁶

Na společenské úrovni se většinou konstruuje více společenských narativů souběžně. Jeden z nich může být v určité době dominantní a jiný k němu může představovat opoziční narativ. Tyto opoziční narativy jsou v některých vědeckých publikacích nazývány jako proti-narativy (counter narrative). Proti-narativ není pouhým opozitem, ale jeho využití je daleko komplexnější, protože člověk nikdy neopouští dominantní rámec, ale pracuje s komponenty a částmi existujícího rámce zevnitř.²⁷ V našem případě ovšem s tímto termínem nepracujeme, stavíme jednotlivé společenské narativy na stejnou úroveň s tím, že v určitých obdobích některý z nich byl dominantní, jindy společně koexistovaly vedle sebe jako alternativní „světy“ a jindy si navzájem konkurovaly. Rozložení „sil“ jednotlivých narativů záviselo na určitém společenském a politickém kontextu, přičemž narativy nejenom tento kontext přebíraly, ale samy ho i strukturovaly. Na osobnostní bázi si lidé z těchto společenských narativů vybírali, který z nich a do jaké míry zintegrují do svých individuálních narativů.

V knize také pracujeme s termínem ohrožení, neboť obecně platí, že ve chvíli, kdy společnost pocituje určitá ohrožení, mají lidé nebo celé společnosti tendenci se pevně identifikovat s jedním ze společenských narativů a ty ostatní vidět jako ohrožující či z ideologického hlediska nepřátelské. Samy velké společenské narativy v sobě většinou nesou obraz nějakého nepřítele. Často je to právě pocit ohrožení, který bychom našli za myšlenkami mnohých ideologií. Tím, že lidé tyto společenské narativy přijímají do svých individuálních narativů, přijmou i předobrazy ohrožení v nich obsažené a ty pak reprodukují. Například psycholog Phillip Hammack ukázal, jak palestinství a židovští teenageri přebírají společenské narativy svých národů, ve kterých jsou jeden druhému vyobrazeni jako hrozba, a už v takto raném věku k sobě pociťují vzájemnou averzi.²⁸ Pocit kolektivního ohrožení výrazně přispívá k reprodukci těchto vzorců v individuálních narativech, zatímco jeho absence dovoluje změnu a pak dochází k jejich odmítnutí a přijímání nových společenských narativů.²⁹ Kdybychom pokračovali ve výše uvedeném

26 TAYLOR, Charles: *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge University Press, Cambridge 1989.

27 BAMBERG, Michael – ANDREWS, Molly (eds.): *Considering Counter-Narratives. Narrating, resisting, making sense*. John Benjamins Publishing, Amsterdam – Philadelphia 2004.

28 HAMMACK, Ph. L.: Identity, Conflict, and Coexistence. Life Stories of Israeli and Palestinian Adolescents. *Journal of Adolescent Research*, 2006, roč. 21, č. 4, s. 222–247.

29 TÝŽ: Narrative and the Cultural Psychology of Identity, s. 224.

příkladu, tak ve chvíli kdy se takto vzájemně polarizovaní židovští a palestínští teenageři sešli na letním pobytu mimo své země a pod vedením psychologů se účastnili skupinových diskuzí zaměřených na odstranění pocitů vzájemného ohrožení, došlo u většiny z nich k překonání jejich národních společenských narativů a k vytvoření nového spojujícího narativu. Nicméně rok po návratu do svých zemí, kdy byli opět vystavováni rétorice národních narativů, ve kterých je jeden pro druhého hrozbou, se jejich postoje opět vrátily do souladu s národnostními narativy.

Sledováním tohoto dialogického procesu, ve kterém jednotlivci buď přebírají společenské narativy do svých individuálních narativů, nebo je naopak odmítají a místo nich se identifikují s novými nebo do té doby ne tak dominantními společenskými narativy, můžeme zachytit proces reprodukce společenského řádu, nebo naopak jeho změny.³⁰ Je neoddiskutovatelnou skutečností, že po třiceti letech od sametové revoluce a konce diktatury komunistické strany je velmi obtížné analyzovat existenci jednotlivých společenských narativů v individuálních narativech. Rozhovory s pamětníky jsou v některých případech více nebo méně ovlivněny současnými narativy. Při jejich analýze jsme tuto skutečnost samozřejmě reflektovali. Na druhou stranu často pro nás bylo překvapující, jak mnoho z tehdy dominantního společenského narativu a jeho prosazovaných hodnot v narativech pamětníků stále přetrvává. To ukazuje na skutečnost, že zavrhnout jeden společenský narativ a přijmout místo něho druhý za svůj není ani automatické, ani časté. Je to právě proto, že narativ v sobě obsahuje soubor přesvědčení, myšlenek, morálních hodnot a postojů, které se stanou součástí naší osobnosti. Obsahuje také informace o tom, co je pro nás v kontextu našeho života bezpečné a co ohrožující.³¹ Podle psychologa Dana P. McAdamse³² je náš životní narativ (to, jak rozumíme a vyprávíme svůj život) integrujícím článkem naší identity. Náš narativ dává našemu životu smysl v očích našich i v očích ostatních. Podle něj pak činíme konkrétní kroky v životě a přistupujeme k určitému chování. Změnit tak narativní přesvědčení během života je těžké právě proto, že vyžaduje přehodnocení dosavadních postojů, přesvědčení a vlastního chování. To může být pro mnohé velmi nekomfortní, může to vyvolávat různé negativní pocity, protože pak může být velmi těžké obhájit si před sebou samými naše dřívější rozhodnutí. Lidé k takovým razantním změnám, jako je přijetí jiného společenského narativu, docházejí obvykle jen ve chvílích, kdy dosáhnou bodu, v kterém jejich dosavadní narativ a z něj vycházející přesvědčení jsou

30 Tamtéž.

31 DALLOS, Rudi: *Attachment Narrative Therapy. Integrating Systemic, Narrative and Attachment Approaches*. Open University Press, Maidenhead 2006, s. 14.

32 McADAMS, Dan, P.: *The Psychology of Life Stories. Review of General of Psychology*, 2001, roč. 5, č. 2, s. 100–122, konkrétně s. 111.

pro ně již neudržitelné a nenapomáhají jim udržet jejich život v zaběhnutých kolejích. Obvykle už pod tíhou svého narativu musí více trpět než z jeho vnitřního uspořádání těžit.

Dalším z důležitých aspektů práce s narativy je, jakou pozici jednotlivce v daném společenském narativu má. Protože společenské narativy zásadně ovlivňují postoje a chování většinové společnosti, z hlediska jednotlivce velmi záleží na tom, jakou pozici v něm zaujímá.³³ Ocitne-li se zrovna v pozici outsidera, nepřítele či jinak nežádoucího, má to z hlediska jeho vývoje zásadní vliv na formování jeho identity a ovlivní to jak jeho obraz sebe sama, tak jeho pozici ve společnosti. Z hlediska narativů se jeho pozice ve společenském narativu odráží i v jeho osobním narativu. Historie vězeňství nám nabízí hned několik příkladů, jak moc záleží na pozici jednotlivce ve společenském narativu. Například političtí vězni padesátých let byli v té době ve společenském narativu vykreslováni jako nepřátelé státu, což ovlivnilo, jak s nimi bylo zacházeno, a dokonce čím bylo ospravedlňováno jejich zatčení a přístup k nim během výkonu trestu.³⁴ Je samotné to ovlivnilo později, kdy mnozí z nich se ve svém osobním narativu této společenské pozice nedokázali zbavit, a jejich identitu to tak poznamenalo na celý život. Podobně vězeňští pracovníci, kteří v době normalizace prosazovali tvrdý až polovojenský přístup k vězňům, založený na přesvědčeních vycházejících z tehdejšího dominantního politicko-ideologického narativu, měli v tehdejší vězeňském systému velmi stabilní pozici. Po roce 1989 se stali naopak těmi nejvíce kritizovanými a jejich společenská pozice se ocitla ve značném ohrožení. O pozici, jakou ve společenském narativu můžeme zaujmout my sami, také rozhoduje, zda se s daným společenským narativem ztotožníme či nikoliv.

V knize se především zaměříme na to, jaké společenské narativy dominovaly vězeňství v jednotlivých etapách a jak ovlivňovaly nastavení podmínek, hodnoty a fungování věznic. Ve společenských narativech sledujeme hodnoty, které jsou v nich obsažené, morální přesvědčení, základní myšlenky a z nich vycházející cíle a motivace. Dále se zaměříme na to, jak tyto společenské narativy byly přijímány zaměstnanci věznic a jak se promítali do jejich přístupu k odsouzeným; zda podléhali dominantním společenským narativům, nebo se proti nim naopak vymezovali, a jaké společenské a osobní důsledky to pro ně znamenalo. V knize sledujeme také to, jak se jednotliví vězni na tyto společenské narativy, replikované skrz chování příslušníků Sboru nápravné výchovy, adaptovali.

33 THORNE, Avril – McLEAN, Kate C.: Telling Traumatic Events in Adolescence. A Study of Master Narrative Positioning. In: FIVUSH, Robyn – HADEN, Catherine, A. (eds.): *Autobiographical Memory and the Construction of a Narrative Self. Developmental and cultural perspectives*. Lawrence Erlbaum, Mahwah – New Jersey 2003, s. 169–185.

34 NEČASOVÁ, Denisa: *Obrazy nepřítelů v Československu 1948–1956*. NLN, Praha 2020.

Ve vězeňství ve sledovaném období jsme identifikovali tři prototypické společenské narativy (politicko-ideologický, technokratický a humanistický), které se ukázaly jako vhodné jak pro komplexní analýzu vězeňského systému, tak i pro adaptace hlavních aktérů na podmínky ve vězení. Jsme si vědomi, že se jedná o zjednodušení, nicméně selektivní výběr nejdominantnější se projevujících společenských narativů nám pomohl lépe pochopit hlavní tendence ve vězeňství, které se následně projevovaly ve změně v přístupu k odsouzeným.

Dominantním společenským narativem platným po celé sledované období byl bezpochyby politicko-ideologický společenský narativ, který se plně prosadil po únorovém převratu v roce 1948. Tento narativ byl založený na oficiální státní ideologii marxismu-leninismu, který legitimizoval panství komunistických či dělnických stran v zemích střední a východní Evropy. O jeho správný výklad pečovali vybraní vykladači děl klasiků marxismu-leninismu: Marxe, Engelse, Lenina a v padesátých letech i Stalina.³⁵ Československá trestní politika z marxismu-leninismu vycházela a projevovala se na ní dialektická kombinace principů represe a donucení s principy přesvědčení a převýchovy. Do vězeňství a přístupu k odsouzeným se oficiální ideologie transformovala různými způsoby a během čtyřicetiletého trvání diktatury komunistické strany se postupně proměňovala ve spojitosti se společenskými a politickými změnami. Represe a donucení byly především uplatňovány na politické vězně, kteří v prvotní fázi stabilizace diktatury představovali hlavního nepřítele. Zatímco o převýchově politických vězňů panovala skepse (ačkoliv jejich převýchova neustále probíhala), o převýchově kriminálních vězňů se nepochybovalo. Proto vůči nim byly aplikovány myšlenky na jejich přetvoření v „nového socialistického člověka“. To se – vedle ideologické výchovy formou osvětových školení a v pozdějším období občanské výchovy – mělo uskutečnit především pomocí produktivní práce, která byla vnímána jako konstitutivní prvek vězeňství. Skrze ni se doufalo ve zlepšení a převýchovu vězně.

Vězeňství po teoretické stránce bylo v padesátých letech ovlivněno pedagogickým dílem Antona S. Makarenka, který kromě práce dával velký důraz na kolektiv, jenž měl v Makarenkově podání jednotlivce vychovávat.³⁶ V praxi se ovšem stal kontrolním orgánem. Zjišťoval, co daný jednatel dělal, zda se přizpůsobil a nevybočoval z cílů převýchovy. Kolektivní výchova ve své podstatě měla člověka zlomit. S tím souvisel i způsob řízení a uplatňování

35 BETTELHEIM, Charles: Stalinist Ideological Formation. Absolute General Secretary and the Proletarian Fetish. In: ZAREMBKA, Paul (ed.): *Marx's Capital and Capitalism. Markets in a Socialist Alternative*. Emerald Group Publishing Limited, Bingley 2001, s. 233–289.

36 BOSEWITZ, René: *Waisdom in the Soviet Union. Features of the Sub-Culture and Re-Education*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris 1988, s. 135–166.

autoritativních principů. Vzhledem k tomu, že významnou úlohu v direktivním řízení měla (stejně jako v jiných oblastech) komunistická strana, byla na věznicích uplatňována disciplína a požadovalo se od nich dodržování přísného režimu. Tato disciplína byla vyžadována i na dozorcích a dalších vězeňských pracovnících, což bylo sledováno různými kontrolními systémy, především v rámci KSČ. Stranická organizovanost mezi vězeňským personálem patřila k těm nejvyšším v rámci celostátního průměru. V rámci stranické organizace byli členové komunistické strany kádrování, prověřování a školeni. Pokud někdo nekonal své povinnosti, byl disciplinárně vyšetřován a případně potrestán. Stranická organizace řešila nejen stranické záležitosti, ale podílela se na fungování celého vězeňského systému.³⁷

Dodržování a vyžadování disciplíny bylo také spojeno s militarizací vězeňství. Od vězňů, ale i od dozorců a dalších vězeňských příslušníků byla vyžadována poslušnost. Všichni měli poslechnout rozkaz, byly omezovány odlišné názory, potlačován individuální názor a individuální přístup. Vězeňství, stejně jako v té době mentálně a tělesně postižení lidé, mělo být zneviditelněno. Pokud nějaké informace o situaci ve vězení pronikly na veřejnost, bylo vše prezentováno jako bezproblémové. Ke kritice vězeňství docházelo jen v krátkém období pražského jara, kdy se v novinách a televizi nejen probíraly politické procesy a šikana politických vězňů, ale také nejvyšší představitelé rezortu vězeňství diskutovali o jeho budoucnosti.³⁸ To se změnilo po invazi vojsk Varšavské smlouvy a téma vězeňství bylo opět výrazně cenzurováno.

Výrazným prvkem československého vězeňství v té době byla i absence kontrolních orgánů. Podle vězeňských řádů a později i zákona o výkonu trestu sice mohli vězni podávat stížnosti a na situaci ve vězeních a pracovních táborech dohlížel prokurátor a různé komise volené Národním shromážděním, nicméně kontrolní orgány byly součástí tehdejšího systému a málokdy

37 KAŠKA, Václav: *Neukáznění a neangažovaní. Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952. Ústav pro studium totalitních režimů – Conditio humana*, Praha – Brno 2014.

38 *Kontrola* (televizní dokument), scénář Vladimír Branislav a Jaromír Kincl, režie Milan Tomša. *Zvědavá kamera*. Československá televize 1968. In: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/1006323478-zvedava-kamera/26853130523-kontrola/>; KAŠTÁNEK, Jan: Aktuální otázka současného vězeňství. *Práce jako součást výchovy – nebo trest? Lidová demokracie*, 1968, roč. 24, č. 127, 8. 5., s. 3.; KAŠTÁNEK, Jan: Beseda o problémech za vězeňskou zdí. *Lidová demokracie*, 1968, roč. 24, č. 73, 14. 3., s. 3; ZVĚDAVÁ KAMERA A ZÁPISNÍK '68: Fakta o našem vězeňství. *Zápisník* 1968, roč. 12, č. 11, s. 53–55; č. 12, s. 32–34; č. 13, s. 26–27. Zatímco v padesátých letech bylo vězeňství tabu a veřejnost se nedozvěděla ani o různých velkých vzpouřích, v roce 1968 se vězeňství, současné problémy, vzpoury atd. staly častým tématem v různých periodikách. Například KONCL, Jaromír – BRANISLAV, Vladimír: Říkají si muklové. *Zápisník* 1968, roč. 12, č. 10, s. 37–39; -až-: Nad úvahami o budoucnosti čs. vězeňství. Rozhodovat s hlubokou znalostí věci. *Rudé právo*, 1968, roč. 48, č. 160, 11. 6., s. 3; (lc): Vzpouřa v nápravně výchovném ústavu v Minkovicích. *Rudé právo*, 1968, roč. 48, č. 113, 24. 4., s. 2; MIŇOVSKÝ, Pavel: Věznice Ruzyně – jak vypadá dnes. *Lidová demokracie*, 1968, roč. 24, č. 9, 19. 5, s. 3.

stížnost vedla k nápravě. O socialistické zákonnosti a její dodržování se začalo mluvit především v souvislosti s diskuzí o politických procesech. V šedesátých letech vznikaly různé kontrolní systémy, které měly nezákonnostem zabránit. Přesto vězni věznění v období tzv. normalizace uvádějí, že raději stížnosti nepodávali, protože se obávali zhoršení svých šancí na podmíněné propuštění.

Politicko-ideologický společenský narativ, který byl dominantní až do roku 1989, ve vězeňství vytvořil podmínky pro autoritativní řízení, v němž vězni byli vnímáni pouze jako objekt převýchovy, který měl být „zlomen“ a donucen ke změně prací a ideologickým školením. Vězeň měl být převychován v socialistického člověka, který bude plnohodnotnou součástí socialistické společnosti. Kriminální vězeň, stejně jako politický vězeň, byl vnímán jako nepřítel, který nechápe výdobytky socialistického života. Politický vězeň se ovšem socialismus snažil zničit vědomě, kriminální vězeň se jako pozůstatek buržoazního života měl brzy stát minulostí.

Zatímco politicko-ideologický společenský narativ byl přítomen v socialistických zemích, technokratický (expertní) a humanistický (lidskoprávní) narativ se uplatňovaly i v zemích západního bloku, kde výrazně ovlivňovaly jejich politickou, společenskou, ale i ekonomickou situaci. Oba narativy lze v československém vězeňství vidět buď jako doplňující, nebo za určitých politických a společenských podmínek konkurující narativy. Technokratický společenský narativ se v československém vězeňství začal uplatňovat především v šedesátých letech v souvislosti s expertním vládnutím.³⁹ Základem tohoto narativu je nadřazenost rozumu a racionality. Klíčové je v něm postavení vědy jako objevitele objektivní pravdy a projevuje se v něm důraz na informaci, která představuje moc. Rozum a věda mají být uplatněny v každé situaci a za všech podmínek. Podmínky lidského života mohou být zlepšeny aplikováním vědeckých poznatků.⁴⁰ Toto přesvědčení je charakteristické pro modernu, nicméně hlavní nástup expertního vědění a expertů v Československu přinesly až šedesátá léta. Pražské jaro bylo vyvrcholením dlouhodobých snah expertů a části stranických elit o vybudování socialismu, v němž se projevoval důraz na vědeckou racionalitu. Jak ukázal výzkum historika Vítězslava Sommera, tyto tendence nebyly po roce 1968 zatraceny, ale i nadále různými způsoby využívány.⁴¹ Psychologové a pedagogové, kteří do vězeňských institucí od roku 1963 přicházeli, si jako experti vzali za cíl

39 SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2019; KOPEČEK, Michal (ed.): *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu (1980–1995)*. Argo, Praha 2019.

40 HALL, Stuart – GIEBEN, Bram (eds.). *Formations of Modernity*. Polity Press – Blackwell University, Cambridge – Oxford 1992.

41 SOMMER, V. a kol.: *Řídit socialismus jako firmu*, s. 8–9.

resocializovat kriminálního vězně pomocí vědeckého poznání. Nesnažili se jen vytvářet vědění, ale pracovali také na přeměně chování a životních norem odsouzených vězňů. Díky svým znalostem měli napravovat jejich „špatné návyky“. V polovině šedesátých let byla založena první odborná instituce, jejíž náplní byl penitenciární a penologický výzkum. Výzkumný ústav penologický (VÚP), jak se toto experimentální pracoviště nazývalo, nejen pracoval na výzkumných úkolech, ale také rozšiřoval nové vědecké poznatky z oboru vězeňství mezi jeho pracovníky. Odborní pracovníci VÚP spolupracovali s psychology a pedagogy, kteří se často podíleli na jím prováděných výzkumech.

Na druhou stranu zvyšování požadavku na využívání vědy a vědeckých poznatků ve vězeňství s sebou neslo i nároky na profesionalizaci vězeňského personálu. I obyčejní dozorcí měli mít alespoň středoškolské vzdělání, a tak byla od šedesátých let budována školská soustava. Nejvyššího vzdělanostního stupně mohli vězeňští pracovníci dosáhnout od roku 1979 na katedře penologie na Vysoké škole Sboru národní bezpečnosti. Progresivní tendence z pražského jara byly do velké míry ukončeny na začátku osmdesátých let. Výzkumný ústav penologický byl zrušen a funkce psychologů a pedagogů se zúžila na pouhé „dělníky“. Už to nebyli experti, kteří by přinášeli nové poznatky, jimiž se pokoušeli zlepšovat způsoby resocializace odsouzených, ale pouze pomáhali v problémových situacích a v každodenní administrativní práci spojené s hodnocením odsouzeného a jeho zařazováním do pracovního procesu. Zatímco technokratické tendence v jiných oblastech se v Československu projevovaly až do roku 1989, ve vězeňství bylo expertní myšlení v osmdesátých letech umlčeno.

Posledním společenským narativem, se kterým pracujeme, je narativ humanistický (lidskoprávní), který se ve vězeňství pozvolna projevuje už v šedesátých letech. Nejvýrazněji se projevil v roce 1968, aby byl v období tzv. normalizace rázně odmítnut. Znovu se objevuje a nabývá na dominanci po roce 1989, alespoň co se oficiálních dokumentů týče.⁴² Tento narativ je postavený na myšlenkách občanské svobody a rovnosti, demokracie, pokroku a v prostředí vězeňství především na konceptu lidských práv. Vychází z přesvědčení, že člověk má nezadatelné právo, aby s ním bylo zacházeno humánně a aby nebyla narušována jeho lidská důstojnost. Ve vězeňském prostředí se projevoval důrazem na psychologickou terapii, v humánním přístupu k odsouzeným jako jedinci, s nímž se má pracovat individuálně. Oproti politicko-ideologickému narativu, kde vězeň je chápán jako objekt převýchovy, v humanistickém narativu je vězeň posuzován jako lidská bytost, která má svá práva. Ubytovací prostory, stravování a zdravotní péče mají

42 DIRGA, Lukáš - HASMANOVÁ-MARHÁNKOVÁ, Jaroslava: Nejasné vztahy moci - vězení očima českých dozorců. *Sociologický časopis*, 2014, roč. 50, č. 1, s. 83-105.

odpovídat péči na svobodě, s vězni má být zacházeno humánně bez náznaku násilí nebo zbytečné šikany a disciplinace. Zatímco po roce 1968 se tyto tendence z československého vězeňství vytratily, v období tzv. normalizace se tento narativ projevoval především v disidentském prostředí, které čerpalo některé aspekty z materiálů OSN a dalších lidskoprávních organizací jako Amnesty International nebo Helsinki Watch. Na vězeňství tak působil především zvenčí. Charta 77, VONS, a zahraniční lidskoprávní organizace zasílaly různé žádosti o dodržování práv vězňů, evidovaly jejich porušování, a tím tlačily na změnu přístupu především vůči politickým vězňům. Tyto tendence se naplno projeví po roce 1989, kdy se řada disidentů nebo osob spojených s disidentským hnutím zapojila do reformy vězeňského systému.

Československé vězeňství se od padesátých let výrazně proměňovalo. V různých obdobích se prosazovaly nové tendence, které kopírovaly společenský a politický vývoj. Vězeňství jako celek nebyla totální instituce vyvíjející se ve vakuu bez ohledu na změny ve společnosti. Nelze nevidět, že na způsob řízení měli vliv lidé, kteří rozhodovali o dalším směřování Československa, neboť trestní a penitenciární politika se vytvářela v těch nejvyšších rozhodovacích patrech. V knize tyto změny popisujeme pomocí společenských narativů, jejichž projevy sledujeme na různých úrovních. Změny ve vězeňství se totiž projevovaly nejen v samotném systému, organizačních změnách v řízení instituce jako takové, ale také v proměně myšlení lidí, kteří se nacházeli jak ve vrcholných pozicích ve vězeňské správě, tak v nejnižších rozhodovacích stupních. Ukazujeme, že narativ, který přijali a který ovlivňoval interpretaci jejich zkušeností a životních rozhodnutí, působil na jejich přístup k vězňům různých kategorií.

Kniha je rozčleněna do tří hlavních částí a opatřena úvodní historickou kapitolou. Ačkoliv jsme celou knihu podrobili všichni různým diskuzím, každá část má svého hlavního autora. Úvodní kapitola *Milníky ve vězeňství*, kterou převážně napsala Klára Pinerová s přispěním Michala Louče, přináší základní historický přehled změn ve vězeňství a popisuje nejdůležitější tendence těchto změn. Ačkoliv hlavní pozornost knihy je zaměřena na léta 1965–1992, neubráníli jsme se krátkému historickému exkurzu do padesátých let, abychom poukázali na kontinuitu ve vězeňství z tohoto období. Přestože v dosavadní literatuře jsou šedesátá léta interpretována jako přelom ve vězeňství, zvláště zákon č. 59/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody, v našem výzkumu se ukázalo, že tomu tak zcela nebylo a že změny probíhající v šedesátých letech započaly již na konci let padesátých. Výrazně jsme se zde věnovali i situaci ve vězeňství po roce 1989, která doposud stála na okraji zájmů historického výzkumu.

Na tuto úvodní kapitolu navazují další tři části, které vězeňství analyzují z různých rovin. První část *Tendence ve vězeňství*, psanou Klárou Pinerovou, se zabývá existencí společenských narativů a jejich proměnou na úrovni

organizační a systémové, přičemž primárně analyzuje texty pocházející z provenience rezortu vězeňství (koncepční materiály, zákony, rozkazy, vězeňské řády, referáty na celostátních setkáních vedoucích funkcionářů vězeňství, časopisy určené pro pracovníky ve vězeňství). Pomocí narativní analýzy jsme se pokusili ukázat prosazování nových tendencí v historii vězeňského systému v českých zemích, přičemž se zde nezaměřujeme jen na jeho represivní povahu, ale i na modernizační vývojové tendence, které probíhaly ve stejné době i v jiných zemích včetně Spolkové republiky Německo, Francie či Velké Británie a které se projevovaly především důrazem na psychologickou a psychoterapeutickou práci s odsouzenými.

Ve druhé části *Vězeňská každodennost*, jejímž hlavním autorem je Michal Louč, se zájem autorů o fungování vězeňství přenáší ze systémové na individuální rovinu. S využitím dobové literatury, vězeňské literatury i vzpomínek pamětníků je zkoumáno několik hlavních tematických okruhů, jako je praktický provoz věznic, role jednotlivých aktérů, různé druhy vězňů a přístupy k nim, vězeňská každodennost, odlišnosti mezi věznicemi nebo různé formy ohrožení vězňů a vězeňského personálu (pracovní normy, kázeňské tresty, násilí, sebepoškozování, represe vůči politickým vězňům) a na ně reagující strategie přežití. Částečně jsou reflektovány i vězeňské zážitky z vazby, neboť ta je prvním místem konfrontace jedince s dosud neznámou mezní situací a prostředím, ve kterém si uvěznění osvojují pravidla vězeňského života i způsoby, jakými se s nimi budou vyrovnávat.

Poslední část *Zaměstnanci a jejich přístup k vězňům*, autorsky zaštitěná Kristýnou Buškovou, se primárně zaměřuje na zaměstnance ve vězení a analyzuje, jak se vybrané společenské narativy integrovaly do jejich individuálních narativů a následně ovlivňovaly jejich postoje, názory a přístup k odsouzeným. Zároveň ukazuje, co přijetí či nepřijetí hodnot tehdy dominantního společenského narativu znamenalo pro jejich osobní život a jakými způsoby se snažili na tehdejší podmínky adaptovat.

PRAMENY A LITERATURA

Rozhodne-li se historik zkoumat československé vězeňství v druhé polovině 20. století, nachází se před velkou výzvou. K dispozici má sice velké množství archivních materiálů, které se ale mnohdy nacházejí v rozsáhlých nezpracovaných fondech. Mezi nejvýznamnější patří fondy Správa Sboru nápravné výchovy (SSNV) a Ministerstvo spravedlnosti, které jsou uloženy v Národním archivu v Praze. Ve fondu SSNV jsou dostupné materiály rozličného charakteru od statistik, koncepcí, plánů, směrnic, zápisů z jednání a zpráv po komplexní hodnocení vězeňských zařízení. Většina archiválií nacházejících se v tomto fondu byla pořízena v sedmdesátých letech. Osmdesátá léta jsou zachována pouze zlomkovitě. Ve fondu Ministerstvo spravedlnosti jako nejdůležitější pro analýzu vězeňského systému jsou zápisy kolegia ministra spravedlnosti a rozkazy ministra spravedlnosti, náčelníka Sboru nápravné výchovy a instrukce SSNV. Bohužel zde není přístupná sbírka všech rozkazů a instrukcí. Schází především ty, které jsou označeny jako tajné.

Pro výzkum vězeňství v daném období byly důležité také materiály uložené v Archivu bezpečnostních složek. Pro náš projekt byly důležité mnohé fondy. Ve fondu A1 (Studijní ústav ministerstva vnitra) se nacházely materiály z jednání kolegia ministra vnitra, plány hlavních úkolů, zasedání Vědecké rady MV a mnohé další. Z fondu A2 (Sekretariát ministra vnitra) jsme čerpali ze statistických materiálů, schůzí kolegia ministra vnitra. Zajímavé byly taktéž archiválie týkající se delimitace rezortu vězeňství na ministerstvo spravedlnosti. Bezpochyby jako důležitý se ukázal fond A6 (Organizační a vnitřní správa Federálního ministerstva vnitra), v němž jsou uloženy rozkazy a směrnice k různým záležitostem z oblasti vězeňství do roku 1968, tedy do doby, než bylo předáno do gesce ministerstva spravedlnosti. K výzkumu vývoje vězeňství v období pražského jara se jako nenahraditelný ukázal fond A24 (Sekretariát náměstka ministra vnitra plk. Demjana). Archiválie pro výzkum vývoje agenturně-operativní činnosti se nacházejí ve dvou fondech. Ve fondu 324 se nacházejí materiály k této činnosti konce padesátých a první poloviny šedesátých let. K situaci v následujících letech v období tzv. normalizace do zrušení oddělení vnitřní ochrany v dubnu 1990 se nacházejí materiály ve fondu Oddělení vnitřní ochrany (OVO), který je rozsáhlý a doposud nezpracovaný. Pro náš výzkum jsme čerpali především z operativních svodek, v nichž byly zpracovány názory odsouzených na zahraniční a vnitropolitické

ké události, informace z mimořádných událostí nebo zprávy o nedovolené činnosti odsouzených. Informace k založení Vysoké školy Sboru národní bezpečnosti (VŠ SNB), fungování katedry penologie, na které získávali vysokoškolské vzdělání příslušníci SNV, přináší nezpracovaný fond VŠ SNB. Pro výzkum vězeňství byly důležité i další fondy, jako například fond A 5 (Sekretariát náměstka ministra vnitra plk. Jindřicha Kotála), v němž jsou obsaženy materiály s informacemi o prověrkách, nedostacích, stížnostech či různých incidentech, fond A 9 (Sekretariát I. náměstka ministra vnitra plk. Jana Záruby) s plány hlavních úkolů či různými statistickými materiály. K vyrovnávání se s nezákonnostmi z padesátých let je neocenitelný fond A 8 (Inspekce ministra vnitra ČSSR). Tento krátký a stručný popis možných fondů, z nichž při výzkumu vězeňství v letech 1965–1989 lze získat informace o jeho vývoji, není samozřejmě konečný. V budoucnu bude nutné zaměřit se na analýzu historického vývoje jednotlivých výchovných ústavů, přičemž bude důležité podniknout výzkum i v jednotlivých regionálních archivech, které z důvodu již tak rozsáhlého archivního bádání bylo v této knize ponecháno stranou.

I literatura zaměřená na tuto problematiku je do určité míry rozsáhlá, přesto ale zaměřená pouze na určitá témata. I když po pádu komunismu byla velká pozornost věnována výzkumu jím páchaných zločinů a jeho represivního aparátu, vězeňstvím v období tzv. normalizace se dosud zabývala jen hrstka badatelů. Jejich práce jsou navíc převážně dílčími příspěvky, které zdaleka nepostihují vývoj vězeňského systému v daném období v celé šíři. Je ale patrné, že zájem o toto téma v posledních letech narůstá. Upozornit můžeme především na produkci pracovníků Kabinetu dokumentace a historie Vězeňské služby ČR a časopis *Historická penologie*, ve kterém se již několik let objevují odborné statě popisující historii českého a československého vězeňství.

Doposud vydané studie se zaměřují převážně na čtyři hlavní témata. Nejvýznamnější část publikací se zabývá politickými vězni, jejich osudy a životem za mřížemi. Tomáš Bursík se ve své studii věnuje tématům trestního aparátu se stručnými poznatky o postavení politických vězňů.⁴³ Společně s Petrem Blažkem dále připravil edici dokumentů represivního aparátu a ukázky vězeňských svodek ve vztahu k politickým vězňům.⁴⁴ Prokop Tomek se naopak zaměřil na agenturní činnost ve vězeňských zařízeních.⁴⁵ Publikaci o tzv. Havlově amnestii z roku 1990 sestavil Fedor Blaščák.⁴⁶ Nelze

43 BURSÍK, Tomáš: Političtí vězni a jejich postavení v rámci českého vězeňského systému 1969–1989. In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, 2007, č. 5, s. 137–153.

44 BLAŽEK, Petr – BURSÍK, Tomáš: *Pražský proces 1979. Vyšetřování, soud a věznění členů Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných. Dokumenty*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2010.

45 TOMEK, Prokop: *Dvě studie o československém vězeňství 1948–1989*. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, Praha 2000.

46 BLAŠČÁK, Fedor (ed.): *Amnestie. Svoboda jako tlustá čára za minulostí*. Slovart, Praha 2019.

opomenout, že normalizační vězeňství bylo částečně reflektováno již před rokem 1989, a to zejména v materiálech a dokumentech Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných⁴⁷ a Charty 77⁴⁸. Podmínky v československém vězeňství rovněž dlouhodobě sledovaly zahraniční lidskoprávní organizace, mezi nimi Amnesty International a Helsinki Watch.⁴⁹ Po roce 1989 byly publikovány další mnohé práce tematizující vězeňské zážitky (některé z nich již dříve šířené v samizdatových či exilových vydáních), ať už šlo o prozaické texty či edice korespondence politických vězňů.⁵⁰ Pojednání o normalizační vězeňské zkušenosti bývá rovněž součástí rozličných biografických a historických textů o aktérech tohoto historického období, zejména o Václavu Havlovi.⁵¹ V této souvislosti je potřeba připomenout také výzkumné projekty vedené metodou oral history, v jejichž rámci byly zaznamenány rozhovory s bývalými politickými vězni a vězeňkyněmi.⁵²

-
- 47 BLAŽEK, Petr – PAŽOUT, Jaroslav: *Nejcitlivější místo režimu. Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných pohledem svých členů*. Pulchra, Praha 2008; PAŽOUT, J. (ed.): *Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných. Politická perzekuce, opozice a nezávislé aktivity v Československu v letech 1978–1989. Sborník grantového projektu 1–3*. Libri prohibiti, Praha 2007–2009; TÝŽ (ed.): *Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných 1978–1989. Edice dokumentů*. Academia, Praha 2014.
- 48 GRUNTORÁD, Jiří (ed.): *Informace o Chartě 77 1978–1990. Článeková bibliografie*. Doplněk – Libri prohibiti, Brno – Praha 1998; GRUNTORÁD, J. – UHL, Petr (eds.): *O československém vězeňství. Sborník Charty 77*. Orbis, Praha 1990; CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – DRÁPALA, Milan – PREČAN, Vilém – VANČURA, Jiří (eds.): *Charta 77 očima současníků. Po dvaceti letech*. Doplněk, Brno 1997; CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém: *Charta 77. Dokumenty 1977–1989. Svazek 1–3. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR*, Praha 2007.
- 49 Kromě každoročních přehledových zpráv či urgencí přinášel tento monitoring i podrobnější tematické brožury: *Amnesty International Briefing: Czechoslovakia. March 1977*. Amnesty International Publications, 1977; SCHWARTZ, Herman – SCHWARTZ, Mary C.: *Prison Conditions in Czechoslovakia. January 1989. A Helsinki Watch Report*. U. S. Helsinki Watch Committee, New York 1989.
- 50 Například BATTĚK, Rudolf: *Jako Červenej karkulák. Dopisy z vězení*. Gallery, Praha 2002; BENDA, Václav – BENDOVÁ, Kamila: *Dopisy přes mříže*. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 2007; HAVEL, Václav: *Dopisy Olze*. Atlantis, Brno 1990; JIROUS, Ivan Martin: *Magorovy dopisy*. Torst, Praha 2005; PLOGSTEDTOVÁ, Sibylle: *V síti dějin. Zatčena v Praze po roce 1968*. Doplněk, Brno 2002; ŠAVRDA, Jaromír: *Vězeň č. 1260*. Pulchra, Praha 2009; UHL, Petr – PAVELKA, Zdenko: *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*. Torst, Praha 2013; ŠAVRDA, Jaromír – ŠAVRDOVÁ, Dolores: *Vydržat! Dopisy z vězení. Vzájemná korespondence z let 1978–1984*. Pulchra, Praha 2019; JIROUS, Ivan Martin – JIROUSOVÁ, Juliana: *Ahoj můj miláčku. Vzájemná korespondence z let 1977–1989*. Torst, Praha 2015.
- 51 HRON, Jan (ed.): *Perzekuce Václava Havla. Dopisy a dokumenty z let 1968–1989*. Knihovna Václava Havla, Praha 2015; PALEČEK, Lukáš: *Havel na Borech. Historická penologie*, 2012, roč. 10, č. 1, s. 1–14; SUK, Jiří: *Politika jako absurdní drama. Václav Havel v letech 1975–1989*. Paseka, Praha – Litomyšl 2013; ŽANTOVSKÝ, Michael: *Havel*. Argo, Praha 2014.
- 52 Například rozhovory z projektů *Lidé Charty 77* (JECHOVÁ, Květa: *Lidé Charty 77. Zpráva o biografickém výzkumu*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2003) a *Politické elity a disent v období tzv. normalizace*. *Životopisná interview* (VANĚK, Miroslav – URBÁŠEK, Pavel (eds.): *Vítězové? Porážení? Životopisná interview. Díl 1. Disent v období tzv. normalizace*. Prostor, Praha 2005), jež jsou archivovány ve sbírce rozhovorů Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Dosud nezveřejněné rozhovory nahrávané pro projekt Pavly Frýdlové *Paměť žen* jsou uloženy v Knihov-

Část publikací se zabývá historií jednotlivých věznic a nejčastěji se na nich podílejí pracovníci Kabinetu dokumentace a historie Vězeňské služby ČR (Aleš Kýr, Alena Kafková). Tyto knihy většinou vznikaly z popudu zástupců jednotlivých vězeňských zařízení, které vedl záměr mapovat historii věznic, v níž působili. Bylo tak vydáno několik knih a studií věnovaných historii věznic Valdice,⁵³ v roce 2008 vyšla kniha s bohatou fotografickou přílohou mapující historii věznic Mírov od středověku do současnosti⁵⁴ a v roce 1999 utlá brožura k historii věznic Heřmanice⁵⁵. Aleš Kýr a Alena Kafková vydali několik článků o věznici Praha-Pankrác.⁵⁶ Ondřej Hladík se zaměřil na plány využití budovy věznic v Uherském Hradišti v sedmdesátých a osmdesátých letech, kdy dlouhodobě chátrala.⁵⁷ Pozitivní zprávou je rozhodnutí, že budova bude rekonstruována a v části samotek bude vytvořen památník a muzeum.

V posledních letech se některé výzkumy zabývaly profesionalizací vězeňského personálu a zaváděním výzkumných hledisek do vězeňského systému, což se týkalo především šedesátých let. První studii o tomto období publikoval Lubomír Bajcura,⁵⁸ který uvedl několik základních faktů k historii a fungování Výzkumného ústavu penologického, jenž v roce 1967 vznikl jako právoplatná složka Sboru nápravné výchovy. Po několik dalších let stálo toto téma spíše na okraji zájmu, až se ho v roce 2012 ujal Ondřej Hladík a o práci Výzkumného ústavu penologického publikoval článek.⁵⁹ Tématem odborné přípravy vězeňského personálu a jeho proměny během druhé poloviny 20. století se zabývali Aleš Kýr a Alena Kafková, kteří popsali nejen odklon od humánních tradic z období první republiky, ale také

ně a informačním centru Gender Studies. Databáze *Paměť národa* nadto aktuálně eviduje 119 příběhů v kategorii političtí vězni po roce 1968 v ČSSR.

- 53 KÝR, Aleš – KAFKOVÁ, Alena – KLIPCOVÁ, Barbora: *Kartouza ve Valdicích. Uzamčený svět. Část II. Historie věznic 1857–2007*. Regionální muzeum a galerie v Jičíně, Jičín 2007; KÝR, Aleš: *Věznic Valdice v období deformací a reformem českého vězeňství (1952–1992)*. *Historická penologie*, 2007, roč. 5, č. 3, s. 49–68; JOHN, Roman: *Valdice a osudy politických vězňů 1948–1989*. *Paměť a dějiny*, 2009, roč. 3, č. 4, s. 105–113; TÝŽ: *Valdice v časech normalizace 1969–1989*. *Historická penologie*, 2012, roč. 10, č. 1, s. 26–37.
- 54 KRŮPKA, Václav – TRUNDA, Zdenek – WILHELM, Marek: *Hrad Mírov od založení po současnost*. *Věznic Mírov*, Mírov 2008.
- 55 DLOUHÁ, Radomíra – JORDÁN, Květoslav: *Věznic Heřmanice. 1959–1999*. *Vězeňská služba ČR*, Praha 1999.
- 56 KÝR, A.: *Pankrácká popravistiště z let 1926–1989*. *Historická penologie*, 2006, roč. 4, č. 1, s. 6–11; KÝR, A. – KAFKOVÁ, A.: *Pankrácká věznic v období historických změn (1889–1993)*. *Historická penologie*, 2009, roč. 7, č. 3, s. 1–71.
- 57 HLADÍK, Ondřej: *Plány na využití bývalé věznic v Uherském Hradišti*. *Historická penologie*, 2014, roč. 12, č. 1, s. 72–79.
- 58 BAJCURA, Lubomír: *Nástin periodizace dějin vězeňství v českých zemích v letech 1945–1969*. *České vězeňství 1999*, roč. 6, č. 2–3, s. 1–127.
- 59 HLADÍK, O.: *Výzkumný ústav penologický – pokus o reformu českého vězeňství*. *Historická penologie*, 2012, roč. 10, č. 1, s. 47–53.

opětovný příklon k pedagogice a psychologii, který započal v šedesátých letech a pokračoval i v následujících desetiletích. Zároveň zpracovali i exkurz do vzdělávání vězeňské stráže po roce 1989.⁶⁰ Ondřej Hladík na toto téma navázal studií o vzniku a působení Vysoké školy Sboru národní bezpečnosti se zaměřením na katedru penologie.⁶¹ Profesionalizaci vězeňského personálu se ve své magisterské práci, později přepracované do obsáhlého článku, věnovala Alice Hladíková, která se zaměřila na působení pedagogů a psychologů ve vězení.⁶²

Důležité pro výzkum vězeňství jsou rovněž studie, které se zabývají organizačními změnami ve Správě sboru nápravné výchovy a v legislativě a v různých směrnicích. Na toto téma se dlouhodobě zaměřuje Alena Kafková.⁶³ Její studie se věnují doposud neprozkoumaným otázkám, které jsou zcela zásadní k pochopení fungování a změn ve vězeňském systému v období tzv. normalizace. Neméně důležitý je i „Biografický slovník náčelníků nápravné výchovných ústavů a věznic v letech 1970–1989“, který připravil Ondřej Hladík a díky němuž lze sledovat, do jaké míry byly tlaky na profesionalizaci vězeňského personálu na nejvyšší úrovni úspěšné.⁶⁴

Nelze opominout ani články publikované autory této knihy.⁶⁵ V roce 2018 bylo vydáno monotematické číslo časopisu *Securitas Imperii*⁶⁶, které přineslo sérii studií zabývajících se vězeňstvím v Československu v období tzv. nor-

60 KÝR, A. – KAFKOVÁ, A.: Proměny odborné přípravy vězeňského personálu. *Historická penologie*, 2010, roč. 8, č. 2, s. 3–67.

61 HLADÍK, O.: Vznik VŠ SNB a katedra penologie v 80. letech 20. století. *Historická penologie*, 2014, roč. 12, č. 1, s. 44–64.

62 HLADÍKOVÁ, Alice: Pedagogové a psychologové v československých věznicích. *Historická penologie*, 2017, roč. 15, č. 1, s. 2–68.

63 KAFKOVÁ, A.: Cesta ke vzniku Generálního ředitelství VS ČR. 1965–1969. *Historická penologie*, 2011, roč. 9, č. 1, s. 36–59; TÁŽ: Cesta ke vzniku Generálního ředitelství VS ČR. 1970–1975. *Historická penologie*, 2013, roč. 11, č. 2, s. 1–75; TÁŽ: Cesta ke vzniku Generálního ředitelství VS ČR. 1976–1980. *Historická penologie*, 2016, roč. 14, č. 1, s. 1–71; TÁŽ: Cesta ke vzniku Generálního ředitelství VS ČR. 1981–1985. *Historická penologie*, 2018, roč. 16, č. 1–79; TÁŽ: Cesta ke vzniku Generálního ředitelství VS ČR. 1986–1990. *Historická penologie*, 2019, roč. 17, č. 1, s. 1–66.

64 HLADÍK, O.: Biografický slovník náčelníků nápravné výchovných ústavů a věznic v letech 1970–1989. *Historická penologie*, 2017, roč. 15, č. 2, s. 2–96.

65 PINEROVÁ, Klára: Prison and Society Connected. The Development of the Czechoslovak Prison System in 1945–1992. *Acta Poloniae Historica*, 2018, roč. 118, s. 151–181; TÁŽ: Tendence ve vězeňství v období tzv. normalizace a skutečnost. In: PETR, Miroslav (ed.): *Podmínky politických vězňů v období pozdního socialismu. Seminář k 30. výročí tragického úmrtí Pavla Wonky*. Soukromý tisk, Hradec Králové 2018, s. 16–22; PINEROVÁ, Klára – BUŠKOVÁ, Kristýna – LOUČ, Michal: Vězeňství v českých zemích v letech 1965–1992. In: ŠCERBA, Filip (ed.): *Kriminologické dny 2018. Sborník z VI. ročníku mezinárodní konference Kriminologické dny pořádané ve dnech 18.–19. 1. 2018 Českou kriminologickou společností ve spolupráci s Právníkou fakultou Univerzity Palackého v Olomouci* (e-book). Iuridicum Olomoucense, Olomouc 2018, s. 302–319, in: <http://www.czkrim.cz/cs/soubory-ke-stazeni/sbornik-z-konference-vi-kriminologicke-dny-2018>.

66 *Securitas Imperii*, 2018, sv. 33, č. 2.

malizace. Kromě autorů knihy⁶⁷ zde byly publikovány články Romana Johna⁶⁸, Petry Loučové⁶⁹, Prokopa Tomka⁷⁰ a Františka Bártíka⁷¹. Autoři knihy se během svého výzkumu zabývali také doposud neprobádanými obdobími. Klára Pinerová se zaměřila na šedesátá léta a na témata vyrovnávání se s minulostí a expertizace.⁷² Společně s Michalem Loučem se pak zaměřila na události po roce 1989 a na reformu ve vězeňství v devadesátých letech.⁷³

K problematice vězeňství existuje množství dobových tiskovin z produkce oficiálních složek, zejména pro interní potřebu pracovníků vězeňství. Ty jsou dostupné především v knihovně Akademie Vězeňské služby ČR ve Stráži pod Ralskem, v Kabinetu dokumentace historie Vězeňské služby ČR v Praze a v Národním archivu. Nejprve zmiňme periodika. Pro vedoucí pracovníky v rezortu vězeňství byl od roku 1957 vydáván nepravidelně tiskopis nazvaný *Bulletin SNZ* (později *Bulletin SNV ČSR*), do něhož od druhé poloviny šedesátých let výrazně přispívali pracovníci Výzkumného ústavu penologického. Dále je to série *Studijní a informační materiály*. V letech 1973–1975 bylo vězeňství pravidelně věnováno několik stran v časopise *Bezpečnost* a v letech 1976–1988 vycházel výhradně na vězeňství zaměřený *Zpravodaj SNV ČSR*. Články vztahující se k vězeňství se objevovaly i v časopisech *Socialistická zákonnost* a *Československá kriminalistika*. V letech 1990–1991 vycházely *Valdické noviny* (později *AREST – Valdické noviny*), vydávané s pomocí vězňů valdické věznice, které navázaly na stejnojmennou tiskovinu z předrevoluční doby. Problematice vězeňství bylo ve zkoumaném období věnováno také několik publikací. Problematice trestu a vězeňství se věnoval profesor trestního prá-

67 PINEROVÁ, K.: Profesionalizace a modernizace vězeňství v období tzv. normalizace a úskalí jejich uplatňování v praxi. *Securitas Imperii*, 2018, sv. 33, č. 2, s. 10–29; LOUČ, Michal: Vězeňství v českých zemích v 70.–80. letech 20. století pohledem pamětníků. *Securitas Imperii*, 2018, sv. 33, č. 2, s. 30–49; PINEROVÁ, K.: Cizinci v nápravně výchovných ústavech v letech 1968–1989. *Securitas Imperii*, 2018, sv. 33, č. 2, s. 174–211; LOUČ, Michal – PINEROVÁ, K. – BUŠKOVÁ, Kristýna: Cizincem v normalizačním vězení. Rozhovor s Danielem Langhansem, odsouzeným roku 1984 k desetiměsíčnímu trestu za pašování kopírovacího stroje do Československa. *Securitas Imperii*, 2018, sv. 33, č. 2, s. 212–229.

68 JOHN, Roman: Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství v éře normalizace. *Securitas Imperii*, 2018, sv. 33, č. 2, s. 50–79.

69 LOUČOVÁ, Petra: Literární úkol, jak něco napsat, i když člověk vlastně nic napsat nemůže. Cenzura korespondence politických vězňů v období tzv. normalizace. *Securitas Imperii*, 2018, sv. 33, č. 2, s. 80–103.

70 TOMEK, Prokop: Působení Amnesty International ve prospěch vězňů svědomí v Československu. *Securitas Imperii*, 2018, sv. 33, č. 2, s. 104–128.

71 BÁRTÍK, František: Vybrané mimořádné události v NVÚ Příbram (Bytíz) a na pracovištích uranových dolů v letech 1961–1986. *Securitas Imperii*, 2018, sv. 33, č. 2, s. 130–172.

72 PINEROVÁ, K.: Šedesátá léta ve vězeňství. Sebereflexe, profesionalizace a expertizace. In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, 2019, č. 17, s. 189–215.

73 LOUČ, M. – PINEROVÁ, K.: 1989. Czech Prison System at the Crossroads. *Securitas Imperii*, 2020, sv. 36, č. 1, s. 124–169.

va Oto Novotný.⁷⁴ Dobově poplatný pohled na úspěchy tehdejšího vězeňství přinesla publikace *Věrní straně a lidu*.⁷⁵ Dostupných je rovněž několik tiskovin vydaných katedrou penologie Vysoké školy Sboru nápravné výchovy.⁷⁶

Další soubor pramenů představuje vězeňská literatura, ať už vydaná v rukopisu⁷⁷, exilu, či oficiálně vydaná po roce 1989. Nejprve se zastavíme u autorů z řad politických vězňů. Patrně nejpůsobivější výpověď o tehdejší vězeňském životě podal spisovatel a novinář Jaromír Šavřda⁷⁸ ve svých publikacích *Vězeň č. 1260* a *Ostrov v souostroví*. Jeho výpověď je zajímavá i tím, že byl v Ostrově nad Ohří zařazen na speciální oddělení pro neschopné práce.⁷⁹ Vladimír Liberda⁸⁰ v *Příběhu orwellovských let* zmapoval různé aspekty života ve věznicí Plzeň-Bory, přičemž může konfrontovat svou vězeňskou zkušenost politického vězně z počátku šedesátých i osmdesátých let.⁸¹ Své vězeňské pobyty v šedesátých a sedmdesátých letech knižně zpracoval spisovatel a humorista Vladimír Škutina.⁸² Svůj pobyt ve věznicí Plzeň-Bory zachytil rovněž filozof Jiří Sedlák.⁸³ Původně samizdatová kniha bývalého armádního důstojníka Miroslava Krejčího zachytila život v ženské věznicí s mírnějším režimem ve Všehrdech v letech 1985–1986.⁸⁴ Taktéž v ženské věznicí, tentokrát pardubické, si svůj trest odpykal Eduard Vacek.⁸⁵ Miroslav Janda strávil plných 10 let ve valdické věznicí a své zážitky zachytil v několika publikacích vydaných vlastním nákladem.⁸⁶ Několikastránkový samizdatový text vydal

74 NOVOTNÝ, Oto: *O trestu a vězeňství*. Academia, Praha 1967.

75 KARLÍČEK, Jiří (ed.): *Věrní straně a lidu*. Ministerstvo spravedlnosti ČSR, správa SNV, Praha 1980.

76 KVÍDERA, Karel: *Nápravně výchovná činnost*. Vysoká škola SNB, Praha 1981; PITRO, Petr: *Místo a úloha penitenciálního práva v systému trestní politiky*. Vysoká škola SNB, Praha 1984.

77 *Libri prohibiti* (dále LP), f. Rukopisy, JANČA, Milan: *Valdice*. Rukopis, Šumice 1983; PETEREK, P.: *Básník za katrem*. Soukromý tisk; LP, f. Ivan Martin Jirous (dále IMJ); JIROUS, Ivan Martin: *Z mrtvých domů*.

78 Jaromír Šavřda (1933–1988), spisovatel a novinář, signatář Charty 77. Vystudoval český jazyk a literaturu, ze studii práv byl vyloučen těsně před promocí. Zapojoval se do výroby samizdatových tiskovin. Vězněn byl v letech 1978–1981 a 1982–1984. Na následky věznění zemřel.

79 ŠAVŘDA, Jaromír: *Vězeň č. 1260*. Pulchra, Praha 2009; TÝŽ: *Ostrov v souostroví*. Pulchra, Praha 2009.

80 Vladimír Liberda (1923–2003), učitel, signatář Charty 77. V roce 1963 byl odsouzen k osmiměsíčnímu trestu odnětí svobody za tzv. hanobení prezidenta Antonína Novotného. V době pražského jara se mohl krátce vrátit do školství, za normalizace pracoval jako dělník. V letech 1982–1984 byl vězněn za svou spolupráci na samizdatu.

81 LIBERDA, Vladimír: *Příběh orwellovských let*. Doplněk, Brno 1995.

82 ŠKUTINA, Vladimír: *Prezidentův vězeň*. Severočeské nakladatelství, Liberec 1969; TÝŽ: *Prezidentův vězeň*. *Na hradě plném bláznů*. Naše vojsko, Praha 1990.

83 SEDLÁK, Jiří: *Mříže a smích*. Nadace Universita a Akademické nakladatelství CERM, Brno 2011.

84 LP, f. Rukopisy, KREJČÍ, Miroslav: *345 dní*. Rukopis, nedatováno; TÝŽ: *Rok v kriminále (1985–1986)*. Tigris, Zlín 2015.

85 VACEK, Eduard: *Občanský průkaz, prosím*. Pulchra, Praha 2019.

86 JANDA, Miroslav: *Kriminál*. *Fabrika na konfidenty aneb Co skrývají spisy bezpečáků*. Soukromý tisk, 2009; TÝŽ: *Začalo to volejbalem, skončilo to kriminálem*. *Třináct zážitků z volejbalových zájezdů*. Soukromý tisk, 2007; TÝŽ: *Desatero božích příkázání*. *Příběhy bývalých valdických vězňů*. Soukromý tisk, 2005.

Milan Janča.⁸⁷ Z ženské perspektivy svou vazební zkušenost zachytila Zuzana RichtEROVÁ.⁸⁸ Další cenné prameny představují soubory vězeňské korespondence⁸⁹, rozhovory⁹⁰ nebo publikace pocházející od autorů a autorek, kteří byli ve vazbě, ale nikoliv ve výkonu trestu.⁹¹

Pro někoho možná překvapivě lze nalézt také několik memoárových knih sepsaných bývalými kriminálními vězni. Mezi nimi vyniká práce *Na druhém břehu řeky...* Jaroslava Kovaříka (vězněn v letech 1977–1986 za ekonomickou kriminalitu), precizně analyzující různé aspekty vězeňského života ve Valdicích a Praze-Pankráci.⁹² Na textu je znát, že jej autor zamýšlel jako zprávu pro potřebu reformy vězeňského systému.⁹³ Obsáhlé vzpomínky Zdeňka Perského *Kde domov můj* mimo jiné ukazují, jak si autor postupně budoval zločineckou identitu, přičemž ve svém textu uvádí řadu více či méně uvěřitelných vězeňských a kriminálních historek.⁹⁴ Téměř až hororovým líčením života mezi nejtěžšími trestanci valdické věznice se vyznačuje kniha Ladislava Heráka-Arpyho *Za mřížemi (pravdivá zpráva o intrikách a násilí za zdi věznic)*.⁹⁵ Kniha Dorela Levrona (vlastním jménem Jozef Patocz) *Odsuzuje se Dorel Levron* se od ostatních liší tím, že autor si trest odpykával ve věznici ve slovenském Ružomberoku.⁹⁶ Kniha stojí za pozornost díky popisu období sametové revoluce, amnestie z roku 1990 a vězeňského života po první sérii humanizujících reform.

O vězeňství v období tzv. normalizace pojednávají rovněž dvě knihy beletristické. Spisovatel Petr Skramlík (pod pseudonymem Felix Boom) zúročil své autentické zážitky z pobytu ve věznici v Minkovicích v románu *Kiosek na pláži*.⁹⁷ Přestože fikční děj knihy je značně nevěrohodný, tato publikace nám

87 LP, f. Rukopisy, JANČA, M.: *Valdice*.

88 RICHTEROVÁ, Zuzana: *Policie se nenudí*. Evangelické nakladatelství, Praha 1991.

89 *Motáky z Ruzyně*. Index, Köln 1973; BENDA, Václav – BENDO VÁ, Kamila: *Dopisy přes mříže*. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 2007; NĚMEC, Jiří: *Dopisy z Ruzyně a nové šance svobody*. Pulchra, Praha 2011; STUDENÝ, Jaroslav: *Já, odsouzený č. 11783. (Dopisy z vězení r. 1972–1975)*. Matice Cyrilometodějská, Olomouc 1992; ŠIKLOVÁ, Jiřina: *Omlouvám se za svou nepřítomnost. Dopisy z Ruzyně 1981–1982*. Kalich, Praha 2015.

90 UHL, P. – PAVELKA, Z.: *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*.

91 BUBIK, Rudolf: *Deník z vězení aneb Šedesát dnů pro Krista*. Křesťanský život, Albrechtice 2016; KANTŮRKOVÁ, Eva: *Přítelkyně z domu smutku*. Československý spisovatel, Praha 1990; PLOG-STEDTOVÁ, S.: *V síti dějin*.

92 KOVAŘÍK, Jaroslav: *Na druhém břehu řeky... Vyprávění „odtamud“ z let 1977–1986*. Pragma, Praha 1991.

93 MITÁČEK, Zdeněk: *Zprávy z druhého břehu*. HOST, 2011, roč. 27, č. 2, s. 47–53, in: <https://casopis.hostbrno.cz/archiv/2011/2-2011/zpravy-z-druheho-brehu> (citováno k 17. 9. 2018).

94 PERSKÝ, Zdeněk: *Kde domov můj*. Divus, Praha 2014.

95 HERÁK-ARPY, Ladislav: *Za mřížemi. Pravdivá zpráva o intrikách a násilí za zdi věznic*. Společensví Romů na Moravě, Brno 2003.

96 LEVRON, Dorel: *Odsuzuje se Dorel Levron. Skutečný příběh ze slovensko-českého podsvětí*. Host, Brno 2005.

97 BOOM, Felix: *Kiosek na pláži*. Blinkr, Praha 2011.

byla jedním z narátorů z řad kriminálních vězňů doporučena jako výstižně popisující jeho zážitky. Druhý román *Lustr pro papeže* napsal spisovatel Jan Tománek na základě dobových materiálů a vzpomínek bývalého vězně Miroslava Petrovského.⁹⁸

Zatímco vezeňské literatury, líčící život z perspektivy politických a také kriminálních vězňů, existuje nemalé množství, vězeňský personál téměř žádné texty tohoto typu nezanechal. Na jeden zajímavý titul však musíme upozornit. Jedná se o vzpomínky minkovického dozorce z let 1972–1990 a komunistického politika Josefa Vondrušky *Z druhé strany katru*.⁹⁹

98 TOMÁNEK, Jan: *Lustr pro papeže. Skutečný příběh z pekla normalizačních lágrů*. Nakladatelství XYZ, Praha 2019.

99 VONDRUŠKA, Josef: *Z druhé strany katru*. Futura, Praha 2012.

ORÁLNÍ HISTORIE

Podstatnou část našeho výzkumu představují rozhovory s pamětníky, vycházející primárně z orálněhistorické metodologie.¹⁰⁰ V některých aspektech se však od obvyklého pojetí odchylujeme. Části rozhovorů se účastnili dva až tři tazatelé, tedy celý projektový tým. Takto jsme postupovali zejména v počátcích projektu při prvních setkáních s někdejšími zaměstnanci věznic. Chtěli jsme se rychleji zorientovat ve zkoumaném terénu, brzy jsme však narátory začali navštěvovat nejvýše ve dvou. Rozhovor, který byl polostrukturovaný, s částečně připravenými otázkami, vedl hlavní tazatel a ostatní pokládali doplňující otázky. Obvyklé bylo jedno setkání (nejvíce tři) za účelem nahrávání a následná spolupráce s narátorem na redakci a autorizaci rozhovoru. Narátoři z řad kriminálních vězňů se na ní většinou nepodíleli, neboť jsme k nim měli ztížený přístup.

V letech 2017–2019 byly zaznamenány rozhovory s 25 narátory a narátorkami. Jako složitý se ukázal výběr narátorů. Tematika vězeňství je nesmírně široká nejen z hlediska různých typů aktérů, velké množství bylo i samotných věznic, přičemž každá měla svá specifika. Získané informace tak vzhledem k rozsahu našeho vzorku nemohou zvolené téma postihnout v celé jeho složitosti. Přesto jsme se snažili oslovit natolik pestrou skupinu narátorů, abychom na vězeňský život dokázali nahlédnout z různých perspektiv. Výzkumné instituce a neziskové organizace již shromáždily množství rozhovorů s politickými vězni z doby tzv. normalizace. Ty v české orální historii převažují. V našem pojetí se snažíme zaznamenat vzpomínky a zkušenosti nejen politických vězňů, ale také vězňů kriminálních, vězňů-cizinců, vězeňských pracovníků (dozorců, psychologů, pedagogů, lékařů, vedení) nebo vědeckých pracovníků Výzkumného ústavu penologického.

Od počátku jsme byli poměrně úspěšní při navazování kontaktu s bývalými pracovníky Výzkumného ústavu penologického, kteří se stali našimi prvními narátory. Mnozí z nich se stále pohybují ve vědeckém prostředí a další kontakty nám zprostředkovali. Větším problémem se ukázalo hledání pamětníků z řad kriminálních vězňů, se kterými jsme nakonec zaznamenali

¹⁰⁰ Metodologických příruček existuje celá řada, v češtině nejnověji VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Karolinum – Fakulta humanitních studií UK, Praha 2015.

šest rozhovorů. Naše pátrání bylo zpočátku bezvýsledné, pomohli nám však pracovníci Probační a mediační služby, pražské neziskové organizace Prison Fellowship a karlovarské neziskové organizace Rubikon Centrum. Díky nim jsme měli možnost setkat se s kriminálními vězni, kteří byli ve výkonu trestu v období sedmdesátých až osmdesátých let. Pro tuto skupinu bylo zároveň typické, že její zástupci se z opakujících recidiv stále nedokázali vymanit.¹⁰¹ Narátory z řad kriminálních vězňů, kteří již po roce 1989 nebyli odsouzeni, se nám vyhledat nepodařilo. Nahrávání dvou rozhovorů proběhlo přímo ve věznici, kde zpovídání vykonávali svůj současný trest. S rozhovorem souhlasili především ze zvědavosti a kvůli ukrácení dlouhé chvíle. Nedostali žádnou odměnu.

Setkání pořádaná v Praze organizací Prison Fellowship slouží především jako podpůrná skupina pro osoby, které mají za sebou výkon trestu a mnohdy jsou v tíživé finanční a sociální situaci. Zúčastnili jsme se jednoho takového setkání, přičemž jsme získali souhlas s uskutečněním dvou rozhovorů. V jednom případě se však narátor ještě před rozhovorem vrátil do výkonu trestu. Na radu pracovnice organizace Prison Fellowship jsme se s druhým narátorem sešli na veřejném místě a kromě telefonického kontaktu mu nesdělili žádné další osobní údaje. V posledním případě jsme uskutečnili rozhovor se třemi klienty Rubikon Centra, které se zaměřuje na podporu vězňů při jejich návratu do společnosti. Tito pamětníci měli nedlouho po ukončení trestu nebo vykonávali podmíněný trest. Nahrávání proběhlo v prostorách této organizace, chybou však bylo, že jsme si na jednotlivé narátory vyhradili příliš málo času. Ve všech případech spolupracující organizace vyžadovaly přísnou anonymizaci získaných rozhovorů, včetně jména vězňice, ve které proběhlo nahrávání. Narátoři, jejichž spolupráci zprostředkovaly výše uvedené organizace, za poskytnutí rozhovoru dostali symbolickou tisícikorunovou odměnu. V jednom případě bylo zjevné, že narátor je motivován pouze finanční odměnou, takže jen velmi malou část rozhovoru bylo možné považovat za přínosnou.

Největší potíže nastaly v případě rozhovorů s vězeňským personálem, kterých nakonec vzniklo třináct. Dosud byly zaznamenány rozhovory s několika pracovníky VÚP, s vězeňskými psychology, lékařem, pedagogem a třemi dozorci. Náročná byla fáze autorizace rozhovorů, a to jak kvůli pochopitelné obezřetnosti některých narátorů, tak kvůli naší snaze je nijak neohrozit. Časté byly dotazy na způsob archivace a plánované budoucí využití rozhovorů. V mnoha ohledech to pro výzkumný tým byla výzva, neboť při naší dosavadní práci s bývalými politickými vězni padesátých let jsme těmto aspektům nemuseli věnovat takovou pozornost.

101 V době našeho setkání měl jeden z nich za sebou celkem 27 let strávených ve vězení.

TERMINOLOGICKÁ POZNÁMKA

Označení vězeňských zařízení se od poválečných let měnilo. Po osvobození v roce 1945 byla v podstatě obnovena předválečná soustava justičních zařízení i s původním pojmenováním. Existovalo pět trestních ústavů pro muže (Plzeň-Bory, Kartouzy u Jičína neboli Valdice, Mírov, Leopoldov a Ilava) a přechodný ústav v Leopoldově a dva trestní ústavy pro ženy (Řepy u Prahy a Ilava). Kromě těchto trestních ústavů byla obnovena soustava krajských a okresních soudních věznic. Po sloučení vězeňství v roce 1952 došlo k první zásadní změně názvů vězeňských zařízení, která lze rozdělit do čtyř skupin. První skupinou byly Zvláštní útvary nápravných zařízení (ZÚNZ), jež vznikly z šesti dřívějších trestních ústavů (Mírov, Valdice, Opava, Praha-Ruzyně, Pardubice, Ilava), a věznice v Olomouci. Druhou skupinou byly Útvary nápravných zařízení (ÚNZ), které tvořilo 222 dřívějších trestních ústavů, krajských a okresních soudních věznic a vyšetřovacích věznic ministerstva národní bezpečnosti (MNB). Třetí skupinu představovaly Útvary přechodných nápravných zařízení (ÚPNZ), tj. čtyři dřívější tábory nucené práce, a v neposlední řadě Pracovní útvary nápravných zařízení (PÚNZ), které tvořilo 100 dřívějších pracovních útvarů umístěných v podnicích a organizačně začleněných do některého nápravného zařízení. Kromě toho ještě Správa nápravných zařízení ministerstva národní bezpečnosti po tzv. odborné linii řídila vězeňský odbor Správy národní bezpečnosti (SNB Jáchymov) a jeho podřízené složky. Další změna v pojmenování přišla na jaře 1954, kdy byla zřízena Správa nápravných zařízení ministerstva vnitra, která řídila věznice ministerstva vnitra, v nichž se uskutečňovala vyšetřovací nebo soudní vazba, a nápravně pracovní tábory (NPT) určené jen pro výkon trestu.¹⁰² Na základě řádu pro výkon trestu odnětí svobody z roku 1964 došlo k dalšímu přejmenování. Odsouzení vykonávali trest odnětí svobody v nápravných zařízeních ministerstva vnitra.¹⁰³ Tato změna neměla ovšem dlouhého trvání a od roku 1965 se na základě zákona č. 59/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody začalo používat pro věznice, v nichž se vykonával trest odnětí svobody, označení

102 Kabinet dokumentace a historie Vězeňské služby České republiky (dále KDH VS ČR), Řád pro nápravně pracovní tábory ministerstva vnitra (20. 1. 1955).

103 KDH VS ČR, Rozkaz ministra vnitra č. 27 ze dne 26. června 1964, Řád pro výkon trestu odnětí svobody v nápravných nařízeních ministra vnitra.

nápravně výchovný ústav (NVÚ). Toto označení mělo nejdelší trvání a bylo zrušeno zákonem č. 294/1993 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon č. 59/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody, v němž se NVÚ přejmenovaly na věznice, přičemž se začaly rozlišovat podle míry vnější ostrahy, zajištění bezpečnosti a způsobu uplatňování resocializačních programů do čtyř základních typů věznic – s dohledem, s dozorem, s ostrahou, se zvýšenou ostrahou.

Je tedy viditelné, že pojmenování jednotlivých vězeňských zařízení v průběhu let prošlo několika změnami. Vzhledem k zaměření knihy a ke zvýšení její srozumitelnosti jsme se do určité míry rozhodli netrvat na správných terminologických názvech jednotlivých vězeňských zařízení, protože by čtenář mohl být zmaten, o které vězeňské instituci je řeč. V textu používáme několik termínů k označení vězeňských zařízení. Píšeme-li o padesátých letech, rozlišujeme dva typy, a to pracovní tábory a věznice. Zatímco věznice označuje zařízení pro výkon trestu v budovách, mezi nejvýznamnější patřily například Praha-Pankrác, Praha-Ruzyně, Leopoldov, Mírov, Plzeň-Bory, Valdice nebo Pardubice, pracovní tábory jsou nově vystavěné ubytovací prostory pro odsouzené u různých národních podniků či uranových nebo uhelných dolů. Pokud v textu zmiňujeme místa, v nichž se vykonával výkon vazby, vždy uvádíme, že se jednalo o vyšetřovací nebo vazební věznice. Píšeme-li o vězeňských zařízeních po roce 1965, používáme vždy termín nápravně výchovný ústav pro místa, kde se vykonával výkon trestu, a věznice pro místa, v nichž se vykonávala vazba.

1. MILNÍKY VE VĚZEŇSTVÍ PO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLCE

Československé vězeňství po druhé světové válce prodělalo řadu významných změn, ať už organizačního, hospodářského nebo politického rázu. Ačkoliv nám současná historiografie spíše ukazuje historický příběh tří různých vězeňských systémů (léta padesátá, šedesátá a období tzv. normalizace), které nemají nic společného a vyvíjely se nezávisle na sobě, chceme v této kapitole naznačit, že doposud tradované milníky jsou velmi nepřesné. Jak ukážeme, rok 1965 a vydání zákona o výkonu trestu odnětí svobody žádným výrazným milníkem nebyl, ale byl spíše jen důsledkem nastartovaných změn už v druhé polovině padesátých let. I perestrojka se na fungování vězeňství nebo na přístupu k odsouzeným vůbec neprojevila a rok 1989 znamenal doslova šok pro některé vedoucí představitele rezortu vězeňství. Personální kontinuita na vrcholných pozicích přetrvávala nejen po celá padesátá a šedesátá léta, ale i v období tzv. normalizace. Na různých postech náčelníků vězeňských zařízení se ještě v sedmdesátých letech nacházeli ti, kteří svou kariéru budovali v padesátých letech. Podobných kontinuit lze v historii československého, potažmo českého vězeňství nalézt mnoho, a ačkoliv se naše kniha zabývá primárně až lety 1965–1992, rozhodli jsme se historický vývoj dané problematiky zpřehlednit již od konce druhé světové války a postupně dále v čase sledovat hlavní vývojové tendence ve vězeňství, ovlivňující přístup k odsouzeným, a podmínky ve výkonu trestu.

RETRIBUCE A NENÁVIST KE VŠEMU NĚMECKÉMU

Vězeňství po druhé světové válce se potýkalo s mnoha obtížemi. Věznice a trestnice byly vydrancovány a částečně i poničeny válečnými boji, vězeňskou správu tížil také nedostatek vězeňského personálu, který navíc musel projít denacifikačním procesem. Vězeňské povolání museli opustit ti, kteří kolabovali s nacistickým režimem víc, než to bylo v jejich profesi nutné. Navíc už po roce 1945 bylo možné sledovat první náznaky nehumánních praktik ve vězeňství, a to především ve vztahu k německy mluvícím osobám. Tento necitlivý přístup byl způsoben následky druhé světové války, při níž zahynuly miliony lidí, a lidé měli stále na paměti strach o své blízké v období okupace, vypálení Lidic, Ležáků a dalších obcí, domů se vraceli lidé z koncentračních

a vyhlazovacích táborů a svým blízkým vypravovali o zážitcích plných týrání, utrpení a smrti. To vše v jejich pohledu ospravedlňovalo odplatu na osobách, které byly za tyto skutečnosti opravdu i údajně zodpovědné. Princip kolektivní viny vztažený na německy mluvící obyvatelstvo vyvolal už v prvních dnech konce války vlnu národně i majetkově motivovaných násilností, které padlo za obět na třicet tisíc osob. V souběhu s tím docházelo k zatýkání, konfiskaci majetku a započetí tzv. odsunu necelých tří milionů osob z původních domovů.¹⁰⁴

V poválečném Československu byly postupně realizovány politické, hospodářské, právní a jiné změny, které do významné míry zasáhly také oblast trestní a penitenciární politiky, jež se v poválečných letech zaměřila právě na rázné a nekompromisní potrestání válečných zločinců a kolaborantů. Debata o rozsahu, metodách a cílech poválečné politiky se dotkly mnoha otázek včetně míry tvrdosti. Dne 19. června 1945 podepsal prezident republiky dvě právní normy z retribučního hlediska důležité, a to dekret č. 16, o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech a dekret č. 17, o Národním soudu.¹⁰⁵ Ačkoliv v letech 1945–1948 stanul v čele ministerstva spravedlnosti Prokop Drtina¹⁰⁶, právník a člen národně socialistické strany, jenž se za války proslavil především pod pseudonymem Pavel Svatý jako rozhlasový komentátor v redakci československého vysílání BBC v Londýně a jehož působení na ministerstvu dávalo jistou záruku, že se vězeňství bude ubírat v předválečném směru humanizace. Poválečné společenské klima však způsobilo opak.

Věznice se zaplnily osobami, které mimořádné lidové soudy odsoudily jako nacistické zločince, zrádce a jejich pomahače. V květnu dva roky poté, co byla ukončena nejkrvavější válka v dějinách lidstva, skončila účinnost

104 Více viz SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Antikomplex, Praha 2011.

105 Více k činnosti mimořádných lidových soudů viz JARKOVSKÁ, Lucie: *Odplata, či spravedlnost? Mimořádné lidové soudy 1945–1948 na Královéhradecku*. Prostor, Praha 2008; HLAVSA, Petr: *Nástin právního vývoje civilního procesu a organizace soudů na území dnešní České republiky po 2. světové válce*. In: SOUKUP, Ladislav (ed.): *Příspěvky k vývoji právního řádu v Československu 1945–1990*. Karolinum, Praha 2002, s. 263–292.

106 K osobě Prokopa Drtiny je dostupných několik publikací, například KOUTEK, Ondřej: *Prokop Drtina. Osud československého demokrata*. Vyšehrad – Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2011; KOUTEK, Ondřej: *Říkali mu Pavel Svatý. Osudy úředníka, politika a politického vězně Prokopa Drtiny*. *Sborník Archivu bezpečnostních složek Ministerstva vnitra*, 2007, č. 5, s. 185–231; KOUTSKÁ, Ivana: *Lépe zemřít vstojе, než žít na kolenou*. (Historie vzniku paměti dr. Prokopa Drtiny Československo, můj osud). In: PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (eds.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „Případ Slánský“*. *Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, pořádané ve dnech 14.–16. dubna 2003 v Praze*. Prius – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Brno – Praha 2005, s. 216–233; POKORNÝ, Jindřich (ed.): *Prokop Drtina. Lépe zemřít ve stoje než žít na kolenou*. *Revolver Revue*, 2000, roč. 16, č. 44, s. 258–264; POKORNÝ, Jindřich: *Bez doznání (Hrdina proti osudu v době totality)*. *Revolver Revue*, 2000, roč. 16, č. 44, s. 315–322; DOLEŽAL, Jiří: *Československo na mých bedrech*. *Prostor*, 2000, č. 45–46, s. 183–188.

obou výše jmenovaných dekretů. Podle ministra Prokopa Drtiny bylo k trestu smrti odsouzeno celkem 713 osob¹⁰⁷, 741 osob bylo odsouzeno k doživotnímu těžkému žaláři a k dočasnému trestu na svobodě celkem 19 888 osob.¹⁰⁸ Právě na přístupu k odsouzeným můžeme sledovat první deformace vězeňského systému odklánějící se od pravidel humanizace a dodržování základních lidských práv. Věznice po druhé světové válce stály před mnoha obtížemi. Těmi nejtěžšími byla přeplněnost, chyběly dezinfekční prostředky, šatstvo, obuv, ložní i osobní prádlo pro vězně a neuspokojivé byly také hygienické podmínky. Vázlo zásobování potravinami. Nejdůležitějším deformačním prvkem byl represivní a odlišný přístup k vězňům jiných národností, především německé. Ten se projevoval například v jiných stravovacích normách pro Čechy a pro Němce, přičemž část veřejnosti se ostře stavěla proti zlepšení podmínek pro odsouzené Němce či osoby obviněné z kolaborace. Tento rozdílný přístup byl zrušen až v roce 1947. Vězni vykonávali těžkou práci, přičemž pracovní doba byla mnohdy neúměrně prodlužována.¹⁰⁹ Retribuční vězni, ať už to byli Němci nebo na Slovensku Maďaři, neměli za svou pracovní činnost právo na mzdu.¹¹⁰ Represivní přístup k odsouzeným podle retribučních dekretů žádala navíc část tehdejší společnosti. Příkladem toho je kampaň v *Rudém právu* a *Mladé frontě*, kde se objevily články brojící proti umístění odsouzeného generála Jana Srového a bývalého předsedy agrární strany Rudolfa Berana do pobočky trestnice Valdice v justičním statku Javorník u Vrchlabí. Noviny kritizovaly příliš volný režim a přirovnávaly jejich pobyt na statku ke krkonošské rekreaci.¹¹¹ Odpověď ministra spravedlnosti Prokopa Drtiny, že „i zločinci mají svá práva“,¹¹² nebyla autory článků kladně přijata a je otázkou, jak se k ní stavěla samotná společnost, která měla v živé paměti útrapy za doby protektorátu. Právě tato kampaň ukazuje na myšlenkové prostředí, ve kterém se rozvíjelo a jímž bylo ovlivňováno československé soudnictví a potažmo i vězeňství.

107 V knize Jana Kuklíka se uvádí číslo 778, viz KUKLÍK, Jan a kol.: *Vývoj československého práva 1945–1989*. Linde, Praha 2009, s. 45.

108 DRTINA, Prokop: Projev ministra spravedlnosti Prokopa Drtiny na 55. schůzi Ústavního národního shromáždění republiky Československé dne 29. května 1947. *České národní listy*, In: <http://www.ceskenarodnilisty.cz/clanky2/zprojev.htm> (citováno k 7. 4. 2021). Více viz VACEK, Eduard: *Poválečný gestapismus. Historická penologie*, 2004, roč. 2, č. 3, 2004, s. 6–8.

109 STANĚK, Tomáš: K problematice tzv. retribučních vězňů v českých zemích v letech 1945–1955. *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955. Sborník z mezinárodního semináře konaného dne 25. 10. 2000 v Praze v rámci grantového projektu GA ČR 409/99/0374. Vězeňská služba ČR*, Praha 2001, s. 112–148, konkrétně s. 117–126.

110 BAJCURA, L.: *Nástin periodizace dějin vězeňství v českých zemích v letech 1945–1969*, s. 12.

111 KOUTEK, O.: *Říkali mu Pavel Svatý*, s. 205.

112 Více ke kampani v *Rudém právu* viz ROKOSKÝ, Jaroslav: *Rudolf Beran a jeho doba. Vzestup a pád agrární strany*. Vyšehrad – Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2011, s. 794–808.

SEBESOVĚTIZACE ČESKOSLOVENSKÉHO VĚZEŇSTVÍ

Převzetí moci komunistickou stranou v únoru roku 1948 proměnilo výrazně československé vězeňství na různých úrovních, a to nejen v různých organizačních změnách po vzoru Sovětského svazu, ale také v pohledu na chápání účelu trestu vůči určitým skupinám osob. V tomto období už trest jako odplata nebyl primárně směřován vůči retribučním vězňům, ale především proti osobám, jež tvořily byt jen potenciální riziko pro nově etablovanou diktaturu komunistické strany. Vězeňská zařízení se kromě kriminálních a retribučních vězňů začala naplňovat novou kategorií osob, jež byly v tehdejší žargonu nazývány „protistátní“, protože političtí vězni v Československu oficiálně neexistovali.

Výrazný vliv na přístup k odsouzeným měla především změna společenského diskurzu spojeného s tezí „zostřování se třídního boje v období socialismu“, což se odráží i na usnesení ÚV KSČ z února 1951, kde se můžeme dočíst, že: *„Represivní charakter trestu musí ostřeji vyniknout v boji proti buržoazii, kulakům a nepřátelům uvnitř dělnické třídy i agentům ve straně. Pseudohumanistické tendence, zvláště ve výkonu trestu, je třeba rázně odmítnout [...] ve vině i trestu bude ostře diferencováno mezi buržoazií a pracujícími.“* Z téhož dokumentu vyplývá, že pro výkon trestu odnětí svobody je důležitý *„třídní profil, dosavadní způsob života, zaměstnání a pracovní morálka, politická uvědomělost a intenzita jeho činnosti“*.¹¹³ Tento třídní princip se projevil v právních normách, které měly vytvořit pocit legality, a to jak v zákonech, tak i ve vězeňském řádu, ve kterém se už neuplatňovalo hledisko nebezpečnosti zločince a sociální ochrany vězně, ale začalo se uplatňovat třídní hledisko.¹¹⁴

Neměly by být také opomenuty změny organizačního rázu, kde můžeme najít množství vlivů, mezi nimi vynikal Sovětský svaz. Československá strana si z mnohých zkušeností vybírala a následně vybrané postupy aplikovala, často v pozměněné podobě, protože možnosti jejich uplatnění závisely na mnoha faktorech. Konečná podoba sovětizovaného vězeňství se svému vzoru podobala jen do určité míry a představovala jeho specifickou formu.

V Československu začal být podle sovětského vzoru postupně vězeňský systém centralizován, politizován a delegován pod správu jedné instituce, tedy ministerstva národní bezpečnosti a po jeho zrušení ministerstva vnitra. Brzy byl vybudován systém pracovních táborů, a nejen v nich, ale i v jiných vězeňských zařízeních byli vězni využíváni jako levná, dostupná a početná pracovní síla pro splnění hospodářského plánu centrálně plánované eko-

113 Národní archiv (dále NA), fond (f.) KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – branné a bezpečnostní (dále KSČ-ÚV-05/11), karton (kart.) 140 A, Úkoly vyplývající z úseku výkonu justice Ministerstva spravedlnosti z usnesení ÚV KSČ z února 1951 (1951).

114 Více v kapitole *Proměny účelu trestu a přístupu k politickým vězňům*.

Obr. č. 1: Trestanecký pracovní tábor Vojna v padesátých letech

nomiky. Práce však i nadále představovala výchovný prostředek sloužící k nápravě vězně, především odsouzeného pro kriminální zločiny. Ve vězeňských zařízeních byly uplatňovány militaristické a agenturně-operativní prvky k zajišťování kázně vězňů a zároveň využívány výchovně vzdělávací prostředky k politické indoktrinaci vězňů. Toto lze považovat za základní prvky sovětizace československého vězeňského systému, které byly implementovány a realizovány v různém měřítku.

V roce 1956 vystoupil N. S. Chruščov na uzavřeném jednání XX. sjezdu KSSS a přednesl svůj projev „Kult osobnosti“, v němž mimo jiné uvedl, že díky nové pozici socialistického tábora není již válka se Západem nevyhnutelná.¹¹⁵ Změny na sebe nenechaly dlouho čekat. V Československu sice obyvatelstvo

¹¹⁵ BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Prostor, Praha 2001, s. 32.

vůči diktatuře komunistické strany zůstalo v roce 1956 oproti sousednímu Polsku a Maďarsku loajální a žádné výrazné protesty se nevyskytovaly, přesto se společenské klima výrazně proměnilo. Na této proměně mělo vliv především opuštění teze o zostřujícím se třídním boji. Nejkriklavější excesy stalinského systému byly postupně odstraňovány, byl ukončen fanatický hon na „třídní nepřátele“ a postupně docházelo k revizím soudních procesů, ačkoliv zpočátku byly zaměřeny na perzekvované členy komunistické strany. Postupně vznikaly komise Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ), mající za cíl vyřešit případy „porušování socialistické zákonnosti“ a očistit jména osob zatčených a odsouzených v padesátých letech.¹¹⁶

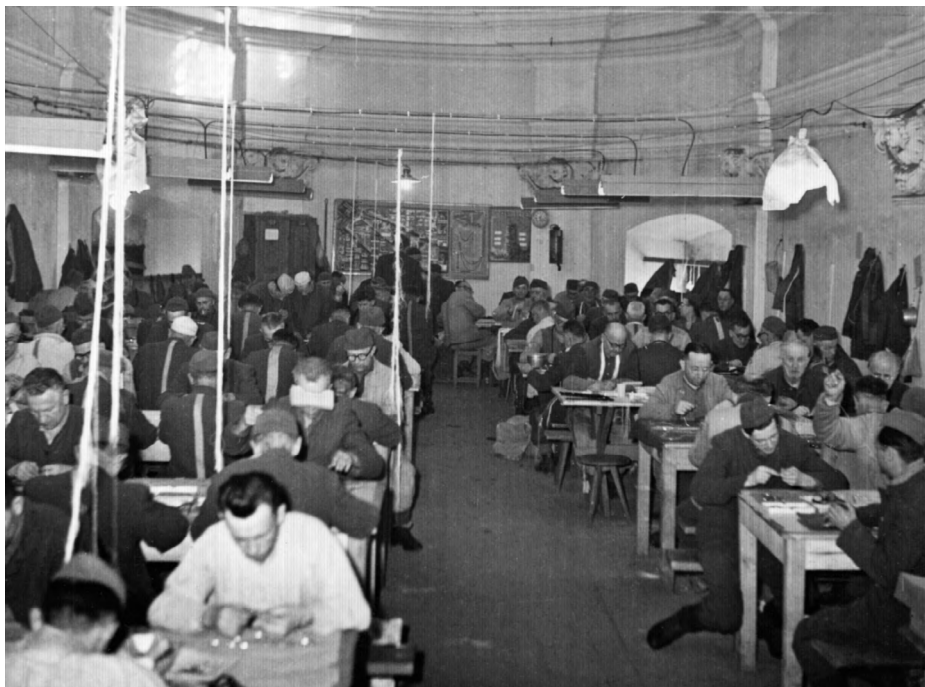
Ve vězeňství se tyto změny v druhé polovině padesátých let projeví především ve vnitřním životě jednotlivých institucí a v přístupu k odsouzeným. Dozorci vůči politickým vězňům přestali používat represivní prostředky. Násilí bylo neustále přítomno, ale klesla jeho intenzita. Kriminální vězni¹¹⁷ přestali být excesivně využíváni k tomu, aby politické vězně šikanovali, jako tomu bylo na počátku padesátých let. Někteří političtí vězni dokonce mohli dosáhnout lepších pozic, protože vedení věznic využívalo jejich vzdělání ke svému prospěchu.¹¹⁸ Dostávali se na různé administrativní pozice na finančních a správních úsecích. Často byli zařazeni jako tzv. cáchaři, kteří sledovali pracovní výkony spoluodsouzených, vypočítávali mzdy, administrovali výživné atd.¹¹⁹ Ačkoliv vězeňský řád z roku 1955 zůstal v platnosti a ve

116 V průběhu padesátých a šedesátých let bylo zřízeno několik komisí ÚV KSČ s cílem zkoumat nezákonnosti ve čtyřicátých a padesátých letech (Barákova /1955/, Kolderova /1962/, Pillerova /1968/, Barnabitská /1963/), nicméně ty se věnovaly jen případům odsouzených komunistických funkcionářů. Nezpochybnitelným faktem zůstávalo, že se řídily politickým zájmem mocenské skupiny, nikoliv právem a snahou o spravedlnost. Možnosti pro rehabilitaci nekomunistických obětí byly velmi omezené. Dosavadní právní řád sice umožňoval podat podnět cestou tzv. mimořádného opravného prostředku – stížnosti pro porušení zákona, ale žadatel měl velmi omezené možnosti. McDERMOTT, Kevin – PINEROVÁ, Klára: *The Rehabilitation Process in Czechoslovakia. Party and Popular Responses*. In: McDERMOTT, Kevin – STIBBE, Matthew (eds.): *De-Stalinising Eastern Europe. The Rehabilitation of Stalin's Victims after 1953*. Palgrave Macmillan, Hampshire – New York 2015, s. 109–131, konkrétně s. 111–118.

117 Většina retribučních vězňů byla v letech 1953–1955 propuštěna. Více viz STANĚK, Tomáš: *Retribuční vězni v českých zemích*. Slezský ústav Slezského zemského muzea, Opava 2002, s. 132–161.

118 HEJDA, Jiří: *Žil jsem zbytečně*. Machart, Beroun 2010, s. 393–400. Srov. PINEROVÁ, K.: *Prison and Society Connected*, s. 160.

119 AA, *Písemné sdělení Aleny Marešové*, 12. 9. 2019. Tuto praxi mimo jiné odsuzoval interní článek s názvem „Některé problémy třídního výkonu trestu v souvislosti s výběrem odsouzených do funkcí“. Nejvíce byly kritizovány NPT Leopoldov, Valdice a Pankrác. Ke změně ovšem nedošlo a v této praxi náčelníci NPT pokračovali i v následujících letech. Důvodem byl nedostatečný počet kvalifikovaných pracovních sil, které by mohly tyto práce vykonávat. Po amnestiích prezidenta republiky z roku 1962 a 1965 většina politických vězňů odešla a vedení nápravných zařízení stálo před složitou otázkou, kým budou vystřídáni. Nakonec byli nahrazováni civilními pracovníky a pracovníci na pozicích písař, účetní atd. NA, f. SSVN – nezpr., kart. *Bulletiny 1968, (Kv): Některé problémy třídního výkonu trestu v souvislosti s výběrem odsouzených do funkcí. Na pomoc náčelníkům a jejich zástupcům v útvech NZ* (budoucí Bulletin SNV ČSR), 1958, roč. 2, č. 7, s. 1–4.

Obr. č. 2: Dílna v NPT Valdice, v níž odsouzení třídí jednotlivé materiály pro sestavování bižuterie (1959)

vězeňských posudcích byl neustále patrný důraz na socialistickou převýchovu a postoj k socialismu, klima ve vězeních se proměnilo.

Samo komunistické vedení si uvědomovalo, že je potřeba dosáhnout změny a nápravy. Již v roce 1957 kolegium ministra vnitra důkladně projednávalo situaci ve vězeňství a zaměřovalo se především na otázky pracovního využití a výchovy odsouzených, záležitostmi náborem dozorců a jejich vzdělání či hospodařením. V návrzích řešení problematiky výkonu trestu odnětí svobody lze sledovat první náznaky změn, které se rozvíjely po roce 1960. Sice v dokumentech chybí jakékoliv hledisko sebereflexe používání násilí v místech výkonu trestu, ale mění se požadavek na dokončenou základní školní docházku u vězeňského personálu, přičemž v šedesátých letech byl důraz na vzdělání dále navyšován.¹²⁰ Překvapivě zde zaznívá i volání po aplikování vědeckého přístupu ve vězeňství. Jedním z návrhů bylo ustanovit studijní skupinu ze zástupců ministerstva spravedlnosti, generální

¹²⁰ Archiv bezpečnostních složek (dále ABS), f. Sekretariát (ministra národní bezpečnosti) ministra vnitra, I. díl (dále A 2/1), inventární jednotka (dále i. j.) 254, 19. schůze kolegia, Základní otázky činnosti nápravných zařízení (4. 7. 1957); NA, f. SSNV - nezpr., kart. 117, Základní otázky činnosti nápravných zařízení (29. 6. 1957).

prokuratury, Československé akademie věd, právnické fakulty a zástupců rezortu vězeňství. Ačkoliv tento návrh byl uskutečněn až o několik let později, je na tomto požadavku evidentní, že úloha role vězeňství začala být vnímána částí vedení nápravných zařízení odlišně. Na druhou stranu teze o třídním boji byla stále přítomná, což bylo především způsobeno tím, že ve vedoucích funkcích působili jedinci, kteří na konci čtyřicátých a počátku padesátých let získali své postavení díky nové politice výběru kádrů na základě třídních a politických kritérií.¹²¹ Změnit jejich myšlení a přístup k odsouzeným bylo pro ně velmi obtížné. Definitivní tečku za teorií o třídním boji udělala nová ústava Československa z července roku 1960. Obyvatelé země se stali de iure „socialistickými lidmi“. Ústavodárce slavnostní formou konstatoval, že „socialismus v naší vlasti zvítězil“. Prohlášení také stanovilo hlavní cíl dalšího vývoje, a to přechod společnosti ke komunismu. Šlo o legislativní opatření, které respektovalo probíhající změny ve společnosti i v politické sféře.¹²² Zároveň byl v ústavě ustaven princip uplatnění vědy a techniky na další rozvoj, což je tendence, která se v následujících letech projevovala i ve vězeňství.¹²³

S touto změnou pravděpodobně souvisel i další velký krok provedený o tři měsíce dříve. K patnáctému výročí osvobození republiky byla vyhlášena amnestie prezidenta republiky, díky níž vězeňské zdi opustilo 5 601 politických a 1 491 kriminálních vězňů.¹²⁴ Po amnestii se z celkového počtu 24 795 vězňů nacházelo za mřížemi 3 212 politických vězňů (2 985 odsouzených a 227 obviněných).¹²⁵ O dva roky později po amnestii prezidenta republiky v roce 1962 jejich počet klesl na 2 508 odsouzených vězňů¹²⁶ a v následujících letech v souvislosti se změnou kategorizace odsouzených v řádu pro výkon trestu odnětí svobody už tato kategorie nebyla sledovaná.¹²⁷ Historik Karel Kaplan uvádí, že po amnestii v roce 1965 zůstalo ve vězení jen několik osob odsouzených za po-

121 PINEROVÁ, K.: *Do konce života. Političtí vězni padesátých let – trauma, adaptace, identita*. Ústav pro studium totalitních režimů – Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2017, s. 194–200.

122 Toto prohlášení je vyústěním dlouhodobých diskuzí, které byly poprvé verbalizovány již na XI. sjezdu KSČ v roce 1958.

123 Ústavní zákon č. 100/1960 Sb. Ústava Československé socialistické republiky; BAJCURA, L.: *Nástin periodizace dějin vězeňství v českých zemích v letech 1945–1969*, s. 44; KUKLÍK, J. a kol.: *Vývoj československého práva 1945–1989*, s. 323–327.

124 NA, f. Komunistická strana Československa – Ústřední výbor – Politické byro, 1954– 962 (dále KSČ-ÚV-02/2), sv. 273, a. j. 355/15, Provedení amnestie prezidenta republiky a vlády československé socialistické republiky (26. 7. 1960). Srov. SLABOTÍNSKÝ, Radek: *Amnestie prezidenta republiky v letech 1960 a 1962 a rehabilitace politických vězňů v 60. letech*. Disertační práce. Masarykova univerzita, Brno 2010; ROKOSKÝ, Jaroslav: *Amnestie 1960. Paměť a dějiny*, 2011, roč. 5, č. 1, s. 36–54; KAPLAN, Karel. *Druhý proces. Milada Horáková a spol. – rehabilitační řízení 1968–1990*. Karolinum, Praha 2012, s. 44–46.

125 ABS, f. Sekretariát ministra vnitra, II. díl (dále A 2/2), i. j. 40, Informační zpráva – stav vězňů – vývoj od 1. 1. 1960 (25. 9. 1961).

126 ABS, f. A 2/2, i. j. 210, Informace o současném stavu vězeňství k 1. 1. 1963 (31. 1. 1963).

127 ABS, f. A 2/2, i. j. 391, Informace o současném stavu vězeňství k 1. 12. 1964 (16. 12. 1964).